

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	10
'Aho	Pulelulu 2 'o Sune, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 10/2021 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Puleluna 2 'o Sune, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022 • Fakamatala Patiseti 2021/2022 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungane Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
		4.2 Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'umma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisita Ngoue & Toutai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisita Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘o e Fale	6
Fiema’u ke tokangaekina mo e Feliliuaki ‘a e ‘Ea.....	7
Fiema’u he Pule’anga ke fakahū mai e ngaahi Lao ‘oku felāve’i mo e ‘Esitimeti.....	8
Loto e pule’anga ke hiki hake ‘a e pa’anga talifaki ki he 10 miliona	9
‘Oku ‘i he Lao pe ‘a e founga ki hono tu’utu’uni ke fakalahi pa’anga talifaki.....	10
Tali Kapineti ke hiki fe’amokaki he ‘Esitimeti mei he 38 ki he 43 miliona.....	10
Palani Pule’anga ke fai e fakalelei ki he Tukahau PAYE	12
Patiseti ko e fika fakafuofua fakatatau ki he ‘ātakai mo e vavalu ki he kaha’u.....	15
Mu’omu’a ange ki he pule’anga ‘a hono tokoni’i ‘a e kakai ‘o e fonua.....	19
Fehu’ia Minisita Ako ‘a e feme’a’aki ‘o fakahoa ki he Tohi Tu’utu’uni.....	21
Fehu’ia hono fakalahi ‘a e <i>contingency</i> pehē ki hono tuku ‘i Fale Pa’anga.....	21
Tokanga ke vahe e pa’anga ki ha vouti pau ke tukuma’u ai ki hono ngāue’aki.....	22
Tokanga Vava’u 14 ke fakahoko ha ngāue ki he uafu ‘o ‘Otea mo Ovaka	23
Feme’a’aki ‘a e Komiti Kakato ki he Vouti ‘a ‘Ofisi Palasi.....	23
Fe’unga ‘a e ‘Esitimeti ‘a e ‘Ofisi Palasi mo e 3 miliona 6 kilu tupu	24
Fokotu’u ke tali ‘a e Patiseti ‘a e ‘Ofisi Palasi.....	24
Pālōti ki hono tali ‘a e Vouti Fika 1 ‘a e ‘Ofisi Palasi	24
Me’a Sea Fale Alea ‘o fakama’ala’ala ki he Vouti ‘a e Fale	25
Fakama’ala’ala ki he Vouti fefolau’aki ki muli mo e fakalotofonua.....	26
Me’a Ha’apai 12 ki he tokoni e ongo Fakafofonga Nopele ki Ha’apai.....	29
Poupou ke tali e fakalahi ‘a e vouti Hou’eiki Nopele mei he 5 mano ki he 1 kilu	31
Fakamalo’ia hiki e pa’anga faka-vahenga mei he ua kilu nima mano ki he tolu kilu.....	33
Founga ‘e tolu ki hono fakapa’anga ‘o e fe’amokaki.....	35
Fakatonutonu ‘oku ‘ikai hiki e vouti ‘a e Fale Alea.....	36
Fehu’ia fakamole ki he ‘a’ahi Faka-Fale Alea	37
Ola ‘o e ‘a’ahi ‘oku fiema’u ke hiki e pa’anga fakavahenga kau Nopele	37
Fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’anga ke tokoni ki he kakai he taimi faingata’a.....	39
‘Osi to’o ‘e he Pule’anga pa’anga ‘e 5 miliona ke fakalahi ki he patiseti.....	40
Mahu’inga ke fai e feme’a’aki he me’a ‘oku mo’oni.....	40
Kole ke hiki hake pa’anga ki he polisi faka-kolo.....	41
Fokotu’utu’u ke hiki hake pa’anga polisi kolo ‘o valumano.....	42
Tokoni lahi Polisi faka-kolo ki he tau’i faito’o konatapu.....	43
Poupou Vava’u 14 ki he hiki pa’anga faka-vahenga ki he tolu kilu.....	43

Fakaha ‘e Tongatapu 1 ‘oku fakapolitikale’i ‘a e pa’anga faka-vahenga.	46
Fakaha Tongatapu 4 ‘oku taliui e fakafofonga ki he Fale Alea hono ngaue’aki e pa’anga faka-vahenga.	47
‘Oku ‘ikai ke ‘oange pa’anga ki he Memipa.	49
Fokotu’u Minisita Ngoue ke ‘ave pa’anga fakavahenga ki he Polisi ke tau’i’aki e drugs.	50
Fokotu’u ke to’o ‘a e pa’anga fakavahenga ‘a e Minisita Ngoue pea mo e Fakafofonga Tongatapu 1.	50
Fakakaukau ke hoko ‘a e 8 miliona pa’anga fakavahenga ke mu’omu’a he feilaulau ‘okapau ‘e fiema’u.	52
Polisi fakakolo ‘oku takimu’a ‘i hono tau’i ‘a e faito’o konatapu.	57
Poupou ke hiki ki he 1 kilu ‘a e pa’anga polisi kolo.	57
Pāloti ki he Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale.	59
Fehu’i pē ‘oku ‘i ai ha Komisiona ki he ‘ofisi ‘o e <i>Anti-corruption</i>	59
Fokotu’u Minisita Ngoue ke tali ‘a e Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimeni.	60
Feme’a’aki ki he Vouti ‘a e Potungaue ki Muli.	62
Fehu’ia ‘e Tongatapu 1 e ola ngaahi ngaue ‘i he ngaahi misiona ngaue ki muli.	64
Me’a Minisita Fefakatau’aki ki he ola e ngaahi fengau’e’aki mo e fonua muli.	64
Fehu’ia ‘a e va fengau’e’aki ‘a Tonga mo Abu Dhabi.	66
Tokoni ‘a Dubai ki hono langa e sola ‘i Tonga ni.	66
Kelesi.	67

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 100-1005

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki kole atu ke mou hiva mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'i hono hiva 'i 'a e lotu 'o e 'Eiki)

<007>

Taimi: 1005-1010

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he 'ahó ni, 'aho Pulelulu 2 'o Sune, 2021.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako & Akongāue, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisitā Lao & Pilsisone, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoní, Ngaahi Vao'akau & Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tāmate Afi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonōmika, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Saia Ma'u Piukala.

Sea kole ke u toe fakaongo. 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Semisi Kioa Lafu Sika. 'Eiki Sea ngata'anga ia e taliuí, poakí 'oku kei hoko atu e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, kei hoko atumo e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i, Sione Vuna Fa'otusia, pea ko Semisi Taelangi Fakahau poaki mai 'i he houa pongopongi 'o e 'ahó ni. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali honau ú, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: fakatapu ki he 'Afió 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotongá, tapu ki he 'Ene 'Afió Tama Tu'í Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u, fakatapu atu heni ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele,

tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō ho'omou laumalie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Ko e tñaki eni ki he'etau ngāue Hou'eiki, ko e ...

<008

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea: ... tufa atu he pongipongi ni. Kole atu ki he Kalake ke tufa e pepa ki he Hou'eiki, ko e peesi eni 'e nima tñaki atu ki he 'esitimetri ko e ngaahi fakatonutonu eni 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke mou me'a ki ai Hou'eiki ko e kau pē eni he 'esitimetri 'oku tukuhifo ki he Komiti Kakato kae kimu'a pea tau hoko atu ki he'etau ngāue he Komiti Kakato tuku eni e faingamālie ki he Fakafofonga 'o Ha'apai 13 miniti 'e 10 me'a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Palēmia, Hou'eiki Minisitā kae pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

'Eiki Sea kou fakamālō atu ki he Feitu'una ko e ma'u e ki'i faingamālie na'e kole atu kā ko e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea kuo fakahoko ia 'aneefafī, pea kou tui 'oku 'i ai pē mo e me'a 'oku ou hoha'a ki ai Sea ka te u toki tuku pē ke u talanoa 'i he vouti ko ia 'a e toutai pea kou tui ko e me'a na'e hoha'a ki ai e ki'i motu'a hoku kāingá mo ho kāingá fekau'aki pea mo e laiseni 'o e ki'i motu'a Ha'apai ko eni na'e to'o pea ko eni kuo 'osi 'omai 'aneafī pea kou fakamālō ai ki he Minisitā mo 'ene kau ngāue ko e fakahoko e fatongia ma'a e kāinga. Pea kou tui 'Eiki Sea ko e me'a pē ia 'oku ou tokanga au ki ai mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Tapu pea mo e 'Otua Mafimafi 'Afio 'i hotau Lotolotonga. Pea kou hūfanga atu he tala fakatapu kakato ne tataki atu he 'Eiki Sea 'a e Fale Alea mo e tataki 'o e Fale 'Eiki ni, talitali lelei kimoutolu Hou'eiki he pongipongi ni. Tau fakafeta'i pē ko e fakalaumālie lelei e Fale 'Eiki ni pehē mo e tāpuaki kuo tō ki he fonua tau tui ko e fatongia ia 'oku tuku mai he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo e Pule'anga mo e Fonuá ke fai ha ngāue pea ko e 'uhinga ke tatali 'aki e fu'u tāpuaki 'o e vai, lelei fakalukufua 'a e Tu'i mo hono kakai kae 'uma'a ngaahi tapa kehekehe 'o e tāpuaki Faka-'Otua fakatotofu 'aki kitautolu. Hoko atu leva ki he'etau ngāue kou koleq atu pē ke me'a mai 'a Tongatapu Fika 5 pea kou lave'i Hou'eiki kuo napangapangamālie e feme'a'aki kau 'oange pē ki'i faingamālie ko 'ene lava pē ia kou kole ke mou laumālie lelei ka tau hoko ā ki he 'ū vouti 'i he langa 'oku fokotu'u mei he Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga pea 'oku 'efi'efi mo e ngaahi fatongia kehekehe 'i he ngaahi fakatamaki kehekehe ko ia ai me'a mai Tongatapu Fika 5.

Fiema'u ke tokangaekina mo e Feliliuaki 'a e 'Ea.

Losaline Ma'asi: Mālō Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie pea kou fakatulou atu tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pehē 'eku fakatapu ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele pea pehē foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea ko e ‘aneafi na’e mahu’inga’ia ‘a e finemotu’a ni ‘i he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó mo e Pīlisoné he’ene pehē ‘oku ‘i ai e ngaahi lao mo e ngaahi fiema’u ke fakapaasi e ngaahi lao ko ia ke fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u kae lava ‘o *tricker* mai ‘a e tokoni mei muli. Pea ko e tafa’aki ko ē ‘oku ou ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga mavahe ki ai ‘a e finemotu’a ni koe’uhí ko e feliuliaki e ‘ea. ‘Oku ‘alu pē taimi ia Sea neongo ‘a e ngaahi faingata’a ko eni fekau’aki ko ia pea mo e faito’o konatapu ko e mo’ui lelei ka ko e *climate change* ia ko e ko e *it’s a cross-cutting issue* pea ‘oku ne uesia kātoa ‘a e ngaahi tafa’aki kotoa pē pea ko e me’a ia ‘oku fai ai ‘a e ‘a e tokoni ‘a e finemotu’a ni ki he, ko ‘eku vakai pē ‘a’aku ia he ‘oku vakai hifo ki he peesi 40 fekau’aki pea mo e ngāue ko ia ki hono vakai’i e pa’anga talāsiti ki he ngāue felave’i ...

<009>

Taimi: 1015-1020

Losaline Ma’asi: ... pea mo e feliuliaki ‘o e ‘eá. Koe’uhí he ‘oku tokanga’i he finemotu’á ni na’e ‘i ai foki e ngaahi ngāue na’e fai mai fekau’aki pea mo e vakai ko ia ki ha lao fekau’aki pea mo e *trust fund* ko ia ki he *climate change*. Ka ko e, ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e finemotu’á ni na ko ha faingamālie eni ke to’o atu ‘a e ngaahi *stress* ko ia he *recurrent* ‘o fakahū ‘i he *trust fund* ko ení. He koe’uhí ko e, ‘oku mahino ‘aupito ‘oku ‘alu pē taimi ia ‘auhia e kekelelé pea ‘oku ‘osi fakamo’oni mai ‘a e kau mataotao ia he kekelelé ko e lahi taha e ‘auhia ko ia ‘o e fonuá ‘i he uesia ko ia ‘i he ‘alu pē taimi toe lahi ange ma’olunga ange e tahí, mālohi ange e ngaahi matangí pea uesia foki e ngaahi ma’u’anga vai ko ia ‘i hono uesia ko ia ko ē ‘e he tahí. Ko e tu’unga pē ‘oku fai ‘a e fakahoha’a ‘a e finemotu’á ni he ‘oku ‘uhí ‘oku ‘i ai pē foki ‘a e ngaahi, ‘i he ta’u kotoa pē ‘oku ‘i ai e ngaahi, ‘a e ngaahi fiema’u ia ‘oku vivili koe’uhí ko e Pule’angá kuo pau ke fakakakato.

Ko e me’a ko ē ko ē ‘oku fai e tokanga ki ai ko e ngaahi fiema’u ia ko iá kuo pau ke fakakakato. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u ia mei he ngaahi *communities* ‘e ‘alu pē taimi ia uesia ko ia ko ē ‘a e fonuá ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fai ha ngāue ia ki ai pea hū mai e tahí hangē ko e tafa’aki ko eni ki Hihifó pea mei Ha’atafu ‘o fai mai ai ai, ‘Ahau pea mo Kanokupolu pea pehē foki ki Kolovai ‘o a’u mai ki Ha’avakatolo. ‘I he lele mai ia ko iá ia ‘alu pē ‘a e ta’ú ia ‘oku mahino pē ‘e fai e ngāue. ‘Oku hangē pē ‘oku ‘oange pe ia ko ē ko e ki’i ‘ahi’ahi pē. Ka ko e vakai ‘a e finemotu’á ni na’a ko ha faingamālie eni koe’uhí ki hano, ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni fekau’aki pea mo e *Climate Change Trust Fund*. Na ko ha faingamālie ia koe’uhí ke *trigger* mai ha ngaahi tokoni mei muli pea tau lava ai ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ko ia ko ē mei he *UN* ki he ngaahi *Sustainable Development Goals* ‘e lava ‘o tokoni e tafa’aki ko iá. Ko ia ko e me’a pē ia ‘oku ou mahu’inga’ia ko ē ai Sea na’a lava mu’a ‘o fai ange ha ngāue ki heni koe’uhí ‘e lava ia ia ‘o tokoni ki he tafa’aki ko ení. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’angá.

Fiema’u he Pule’anga ke fakahū mai e ngaahi Lao ‘oku felāve’i mo e ‘Esitimeti.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Seá pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni Sea kae fai pē ha ki’i tokoni fakama’ala’ala atu ki he talafili ko ení ‘Eiki Sea. Lahi e ngaahi lao ia ‘oku fiema’u he Pule’angá Sea ke fakahū mai ko e ‘uhingá ‘oku nau felāve’i fakapatonu mo e ‘Esitimeti. Pea ‘ikai ke ngata pē ai kau ia he ngaahi lao ‘oku fiema’u ke felōtoi pea mo e ngaahi kupu fekau’aki ke tali he Pule’angá. Pea ko u tui ko e kakato, kau e, ‘a e lao ko ení ‘oku hoha’a

ki ai e Fakafofongá ‘i he lao ko iá ‘Eiki Sea. Ko u fie fakamahino’i pē au ‘Eiki Sea ‘oku lolotonga fai e ngāue ‘a e Pule’angá ki he lao ko ení pea ‘oku ‘i he *pipeline* ke fakakakato.

Ka ko e tu’u ko ē ‘etau Patisetí ‘Eiki Sea kapau te mou fakatokanga’i e Hou’eikí ‘i he Potungāue ko eni ‘a e *MEIDECC* ki he konga ko eni ‘oku fakapa’anga mei mulí. Potungāue pē eni ‘oku lahi taha ai e ngaahi *project* ko ē ‘oku fakatefíto mei he fakapa’anga mei mulí. Kau ai ‘a e pa’anga ‘oku tau kole pea mei he pa’anga fakamāmani lahi ko ē ki he ‘ātakeái. ‘A ia ‘e lava ‘o tokoni’i ‘aki e tanu ‘a e ngaahi fōsoa ki Hihifo pehē ki Hahake ‘uma’ā foki ‘a e ‘otu Ha’apai pea pehē ki Tokelau. Ko e ngāue ko ení ‘oku fuoloa pē hono fai mai ‘Eiki Sea pea ‘oku lolotonga muimui’i pē. ‘Oku lahi e pa’anga ko ení ‘oku lau piliona ka ko e founa ko ē ke tau lava ‘o ‘atā ke tau ngāue’akí ko e ki’i fo’i founa ‘oku hala fononga ‘oku lōloa. Ka ‘oku fai e fengāue’aki pea mo e pangikē tautefito ki he Pangikē ‘a ‘Eisia pea pehē pē mo e Pangikē ‘a Māmaní hono tokoni’i.

‘Ikai ke ngata pē ‘i Tongá ni ko e palopalema ko ení ia ‘oku tofuhia pē ai fanga ki’i fonua he Pasifíkí fanga ki’i fonua iikí. Fu’u lahi ko ē ‘a e ‘ū me’a ko ē ‘oku fiema’u fakapepá mo fakafouna ngāue. Ka ko u tui ‘oku ‘i ai pē tokoni ‘oku ‘osi ma’u mai ‘o lava ai e ngaahi fatongia ki he felāve’i mo e ‘ātakeái ka ko e ngāue pē ia ‘oku hokohoko atu ‘Eiki Sea.

Ka ko u kole Sea ke u ki’i faka’osi ai pē ki he, ka tau toki hoko ki he, ki he’etau voutí. ‘Uluaki Sea ‘oku ou, ko e ...

<002>

Taimi: 1020-1025

Loto e pule’anga ke hiki hake ‘a e pa’anga talifaki ki he 10 miliona

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... fie fakaongo atu pē, ‘oku loto lelei ‘a e Pule’anga ko ‘etau patiseti ko eni ‘oku tu’unga ko eni ‘i he ‘aho ni, ke toe fakalahi ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona, pea mo e pa’anga ‘e 5 miliona ko ia ‘oku ‘ave ia ‘o fakahū ki he *vote* pē ko e *allocation* ‘i he Falepa’anga ki he pa’anga talifaki pē ko hono fakalea ‘e taha, ko e silini ‘oku tuku ki ha ngaahi fatongia ‘o e Pule’anga na’e ‘ikai ke lava ‘o kau ‘i he patiseti, pē ‘e tōnounou ‘i he lolotonga e lele e ta’u fakapa’anga. ‘A ia ‘oku ‘iloa pē ia ‘i he lea faka-Pilitania ko e *contingency fund*.

Ko e silini ko ē ‘oku fokotu’u ko ē ki ai Sea ‘oku pa’anga ‘e 5 miliona ‘i he taimi ni, ‘a ia ‘oku te’eki ai ke *yearmark* ia ki ha fa’ahinga ngāue. Ko e fokotu’u ko eni ‘oku ‘oatu ‘e he Pule’anga ko e ‘uhingá ko e lahi e tokanga mo e hoha’a ‘a e Fale ke toe fakalahi ‘a e pa’anga ngāue ki he ngaahi kupu fekau’aki, tautefito ki he ngaahi *issue* na’e fai ki ai ‘a e tokanga ‘i he uike kuo ‘osi, ko ia ‘oku loto lelei ‘a e Pule’anga ke toe fakalahi ‘a e pa’anga ko eni ke pa’anga ‘e 10 miliona ‘aki hono tānaki atu ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona. Pea ‘alu hake leva ia ‘o 10 miliona.

Ko e tipeit pea mo e tālanga ko ē na’e fai ‘oku fiema’u ke fai ‘e he Fale ni hono vahe. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tokanga ke toe ki’i fakamaama atu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke tui ‘a e Pule’anga te tau lava ‘o vahe ‘a e silini ko ia ‘i he taimi ‘oku alea’i ai ‘a e ngaahi vouti.

‘E lava ‘e he Fale ‘o ‘omai ‘a e ngaahi Potungāue ‘oku nau hoha’a ki ai, Potungāue Polisi, ko e Potungāue Tānaki Pa’anga, ko e Pilisone, ko e Potungāue Ngoue, Toutai, ke fakamahino’i mai ‘a e ngaahi ‘elia ‘oku nau tokanga ki ai he ‘oku ‘osi kakato pē ia ‘i he patiseti. Pea ko e founa ko ē ‘e fakakakato ‘aki ‘e fiema’u ia ke fai mai ‘e he Potungāue ko eni pea mo e Potungāue ‘enau fokotu’utu’u mo ‘enau palani ngāue, ko e hā e silini fakalahi ‘oku nau fiema’u

kae lava ‘o fakakakato mo a’usia ‘a e kaveinga ngāue taautaha ‘o hangē pē ko kia na’e fai ‘a e hoha’a ki ai.

‘Oku ‘i he Lao pe ‘a e founa ki hono tu’utu’uni ke fakalahi pa’anga talifaki.

Pea ‘i he founa leva ko ia Sea, ‘e lava ke maau, pea lava ke muimui’i ‘e he Falepa’anga pea mo e Fale ni ‘a e founa ‘oku ‘alu ki ai ‘a e silini mo e ngāue na’e fai, na’e ‘ave ke fai’aki. Ko e ngāue pea mo e tu’utu’uni ko ē ki he pa’anga ko eni, he ‘oku tu’utu’uni pē ia ‘e he lao ki he pa’anga, ki he Potungāue Pa’anga ke nau vahe’i ha pa’anga ‘o tuku mavahe, ko e ‘uhinga ke ne fakakakato ha ngaahi fiema’u vivili ‘a e fonua mo e Pule’anga, ‘i he lolotonga lele ‘a e ta’u ngāue ko ia, na’e ‘ikai ke kau ‘i he patiseti, pē na’e si’isi’i e pa’anga na’e ‘ave ki he polokalama ko ia. Pea ‘oku toe fiema’u pē ia, ko e ‘osi ko ē ta’u fakapa’anga, kuo pau ke fai e lipooti ko ia ‘e he Minisitā Pa’anga ki he Fale Alea ‘o fakafou ia ‘i he *Public Account*, ko e pa’anga ko eni na’e fakamole ia ki he ngaahi polokalama ko eni ‘i he Potungāue ko eni, (a,b,c). Pea ‘oku ou tui Sea ki he founa ngāue ko ia ‘oku fakahinohino ‘e he founa ngāue ko ia, pea ‘e lava leva ke maau hono ‘ave silini ki he feitu’u mo e taumu’a ke fakahoko’aki e ngāue pea mno e lipooti mai ki he Fale ni he ‘osi e fakahoko e ngāue k ia.

‘I ai foki Sea e pehē ‘e he Fakafofonga Fika 4 ‘aneafi, taimi na’e me’a ai ko ē ki he ‘ai ke vahevahe, felāve’i pea mo e Potungāue Kasitomu pehē ko e ngaahi polokalama ko ē ki ai ‘oku noa, noa, noa (000), kau ai e *border control* mo e hā fua e ngaahi me’a ko ia ‘Eiki Sea. Ke ki’i fakama’ala’ala pē kapau te mou me’a lelei hifo ki he polokalama ko eni ‘a e Potungāue Tānaki Pa’anga mo e Kasitomu, he polokalama ia ‘e 8 hono, he ngaahi ta’u kimu’a, ko e ta’u ni ‘oku fakama’opo’opo e ‘ū polokalama ngāue ia ko e polokalama lalahi pē ‘e 3. Pea ‘oku ‘i ai kotoa pē.

Ko e *border control* ‘Eiki Sea ‘oku vahe’i ki ai ki he Kasitomu, vahe’i ki ai e 2.3 miliona ‘i he ‘esitimetri ko eni. Pea ‘i loto ‘i he 2.3 ko eni ‘oku vahe’i ai ‘a e .4 miliona pē ko e 4 kilu, ko e ngāue faka *intelligence* ia ‘a e Potungāue, nau fengāue’aki fakataha nautolu pea mo e ngaahi Potungāue Kasitomu ko ē ‘i māmani, pea pehē mo e kau Polisi ‘i he *Interpol*, ko e ‘uhinga ko e felāve’i mo e ngaahi fetuku holo e ngaahi koloa ta’efakalao, *drugs*, me’atau, kau ai mo e kakai, ‘a ia ko e polokalama ko ia kuo fuoloa hono fakahoko mai...

<005>

Taimi: 1025-1030

Tali Kapineti ke hiki fe’amokaki he ‘Esitimetri mei he 38 ki he 43 miliona.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ka ‘i ai ha, ‘oku ‘i he polokalama ai pē ‘a e Kasitomu ‘oku ‘i ai mo e 1 kuli ai ‘Eiki Sea ‘oku vahe’i ko e pa’anga ia ‘oku ‘ave ki he potungāue ke nau fai’aki ‘a e faka’ai’ai ‘o e kakai fakalukufua ki ha ngaahi fakamatala fakalukufua ‘o fekau’aki mo ha kakai ‘o fekau’aki mo e *drugs*. ‘A ia ko e ki’i pa’anga ko eni ‘oku ‘osi fokotu’utu’u e founa ngāue ki ai. Ko e me’a’ofa ia ke faka’ai’ai e kakai ‘o e fonua, kau ai pē mo e kau ngāue, ka ‘i ai ha ngaahi fakamatala mo ha ‘ilo ‘oku nau ma’u fekau’aki mo e fehū’aki ‘a e koloa ‘a e faito’o konatapu pea nau ‘omai ki he potungāue, fengāue’aki ‘a e potungāue mo e kau polisi ‘o fai e ngāue ko ia pea ‘oku ‘oange ki’i me’a’ofa founa ngāue angamaheni pē ia pea ‘oku lava pē...’oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ki he kaha’u ke toe fakalahi e pa’anga ko eni, pea ‘omai ke ne ngāue fakataha mo e kau polisi ‘i hono tufa atu e ki’i me’a faka’ai’ai ko ia.

Ko ia Sea 'i he pongipongi ni 'oku ou tui kapau te tau nofo 'i he mahino ko ia kuo fakalahi 'etau 'Esitimeti, tali ia pea 'e hiki hake leva 'etau *deficit* pea mei he 38 ki he 43, ko e founa ko ē hono vahevahe 'oku nofo...ko e fo'i hiki ko ia 'oku nofo pē ia he vote 'a e Falepa'anga. 'A ia 'e hiki hake 'a e vouti 'a Falepa'anga 'aki 'a e 5 miliona, founa ko ē hono vahevahe ki he ngaahi kupu ngāue 'a e Pule'anga 'e toki fai pē he Pule'anga he lolotonga 'a e lele 'a e ta'u, fakatatau ki he ngaahi polokalama ngāue kuo 'osi 'omai he ngaahi potungāue 'enau *corporate plan* he ta'u 'e tolu ko eni. Ko e *corporate plan* ko eni 'oku *link* pē 'oku fakafehoatiki ia ki he'etau *TSTF 2* pea 'oku toe ha'i fakahangatonu eni ia ki he *sustainable development goals* fakamāmani lahi 'o e 2030.

'A ia ko e palani ko ia 'oku ne tataki ko ē 'etau ngāue, ko e fatongia 'o e Patiseti ko hono fakaivia 'a e ū'palani ko eni ke lava 'o fakahoko ke a'usia e ngaahi kaveinga ngāue ko eni, pea 'oku ou tui Sea ko e founa mau taha ia mo faka'ofa'ofa hono vahevahe e *resource* 'a e fonua 'o fakatatau ki hotau ivi fakapa'anga. Mālō 'aupito 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu tau kamata 'i he vouti 1 mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Siaosi Pohiva: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu.

Sea Komiti Kakato: Ko eni 'oku mahino lelei pea maama e me'a na'e fai ki ai 'a e fehu'i 'a e Tongatapu Fika 5, mo e fakamahino 'a e anga 'o e tūkunga 'o e fakalelei mo e tūkunga 'oku 'i ai 'a e tākaki 'a e Pule'anga ki he 'Esitimeti 'o e ta'u ni, mālō 'aupito e fakamaama.

Mo'ale Finau: Sea ki'i faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Mālō, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele mo e Kakai. Sea ko e tu'u pē motu'a ni 'Eiki Sea ke u fakatokanga'i 'a e vave pea mo e 'unu 'a e Pule'anga 'Eiki Sea ke talia 'a e ngaahi fokotu'u ke fakafetaulaki pea mo e Folofola 'a 'Ene 'Afio. Pea ko ia Sea ko e ki'i miniti pē 'e ua ke u 'oatu e me'a ko eni mahino lelei foki 'Eiki Sea 'a e ngaahi *ministry* 'oku *link* kotoa, *link* kotoa 'oku 'i ai pē *vote* ia 'oku felāve'i mo e *drugs* kātoa kātoa. Ko ia 'oku ou 'oatu pē 'a e fakakaukau ko eni ko e tākaki pē ki he me'a ko eni 'oku 'ohake he Minisitā ki he 10 miliona neongo ko e mo'ua 'Eiki Sea 'a e me'a ko eni. Ko e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u fu'u tui ki he me'a ko e mo'ua, ka kapau 'e 'i ai ha palani lelei mo 'aonga ki he fonua, he 'oku pehē pē 'a e ngaahi fonua ia 'i māmani 'Eiki Sea 'oku nau mo'ua 'i he Patiseti, ka kuo pau ke nau fakamatala'i lelei'i ke 'uhinga mālie ki he kakai totongi tukuhau ko eni 'oku nau totongi e mo'uam, pea ko e taimi ko ē 'e tō ai honau loto 'oku 'uhinga lelei e 'ova fiemālie pē kakai 'Eiki Sea.

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou to'o mai pē e fakamatala ko eni mahalo 'e 'uhinga mālie ange 'ene foki pē ki he ngaahi *ministry* he ko nautolu na'a nau fatu 'a e Patiseti 'o fakatatau ki he ivi e fonua pea fakatatau ki he me'a te tau malava. 'Oku 'osi 'ohake 'i he Fale ni 'Eiki Sea 'a e malanga lelei na'e fai he Nōpele Fika 2 'o Ha'apai na'a ne 'omai ai 'a e tafa'aki kehekehe 'oku nau fekaukau'aki kuo pau ke fakaivia, 'ikai ke ngata pē he fakapa'anga fakamolale fakalaumālie me'a kehekehe. Pea 'i he'ene pehē 'oku ou ongo'i he pongipongi ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u fa'a tu'u, ka 'oku ou ongo'i he pongipongi ni 'eku fiefia kuo lava ke tau 'unu vave ke lava ke 'afio mai 'a 'Ene 'Afio kuo fai e nga'unu 'oku 'ikai ko e pa'anga, tui e motu'a ni 'Eiki Sea ko e palopalema mo e *issue* ko eni *it's not money*. Neongo 'oku mahu'inga...

Taimi: 1030-1035

Mo'ale Finau: ... ka kuo pau ke tau fekaukau'aki. Ko ia ko u 'oatu ai 'a e fakakaukau ko ení 'oku ou tui ko e taimi ko ia 'e 'oatu ai 'e he kau *CEO* he 'oku nau 'osi 'ilo ia 'e kinautolu 'a e me'a 'oku tōnounou 'oku totonu ke fakapa'anga'í. Ko mautolu ia ko ení ko e omi pē Sea 'o Fakafofonga'i e kakaí, 'i ai pē taimi te mau ki'i fekumi atu ai ki loto ki he ngaahi *Ministry*. Ka ko e 'ilo kánokato ko ia ki hono fa'u 'a e pa'anga ko ē 'oku fiema'u ke langa 'a e fonuá 'ilo'i ia 'e he kau tama ko eni 'i he ngaahi Potungāuē pea a'u mai ki he'enau kau Minisitā.

Na'e 'ohake 'e he Minisitā 'anenai fekau'aki mo e Vouti 'i he, ko e 1 kilu 'apē 'i he Kasitomú fekau'aki ia mo e *drugs*. 'E hala nai ke tau pehē 'e lea mai 'a e *CEO* he 'ahó ni ke to'o mai ha 1 mano koe'uhi 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'i ai 'oku 'ikai ke fakapa'anga'í. Ko ia Sea 'oku 'oatu 'a e me'a ko ení 'oku ou ongo'i pē ko u fiefia neongo ko e 'ova eni, ka 'oku hangē pē 'oku ou ongo'í 'oku fakamaatoato 'aupito 'aupito 'Eiki Sea hono palani'i 'a e ki'i fo'i seniti kotoa pē he 10 miliona. Ko e totonu ia 'o e me'a ko e patiseti. Ko e taimi ko ia 'e fanongo ai 'a e kakai 'o e fonuá 'oku ai 'a e palani ki he seniti 'e 1 mo e sēniti 'e 2, hangē pē 'Eiki Sea ko e hiki ko ē *tax* 'i he *gas* 'i he ngaahi *gas station*. Ko 'ene hiki pē 'a e *tax* ko iá 'e fakamatala 'e he Pule'angá ki he kakaí e 'uhingá ko e 'ai 'o e hiki ke tanu e fo'i hala ko ē, ko e fiemālie ia 'a e kau *taxpayer*. Ko e taimi pē 'oku hiki ai ha me'a 'Eiki Sea pea 'ikai ke talaatu ia hono 'uhingá 'oku ta'efiemālie 'a e kakai e fonuá 'Eiki Sea. Ko ia Sea 'oku pehē pē 'a e ki'i malanga atu 'i he pongipongí ni, 'i he'eku ongo'i ko u tui ko e Fale eni 'Eiki Sea 'oku toka ai 'a e 'amanaki 'a e kakaí. Ko e Fale eni 'oku toka ai 'enau tokang, he ko e feitu'u faka'osi eni 'oku tau alea'i ai 'enau ki'i sēniti na'e ma'u 'i he 'uha mo e la'aa, 'oku 'ikai ko ha sēniti na'e ma'u faingofua. Ko ia Sea 'oku pehē 'a e ki'i lea 'o e pongipongí ni ni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Aleá, Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai.

Palani Pule'anga ke fai e fakalelei ki he Tukupau PAYE

Lord Fakafanua: Sea fakatapu atu ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Ko 'eku tu'u pē 'aku ia ko e toki fakatokanga'i hifo na'e 'i ai e fakamalanga kimu'a ki he ngaahi pa'anga ko ia 'oku fakaivia'i 'e he Pule'angá ke tñnaki tukupau e Pule'angá. 'Oku me'a mai foki e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku *reform* 'a e *PAYE* pea 'oku ou fie lave pē ki ai koe'uhi 'oku ou pou pou ki he *reform* ko ení he 'oku ne 'omai 'a e faingamālie ki he kakai totongi tukupau e fonuá ni 'Eiki Sea 'aki e 'uhinga ko ení.

'I he founa tñnaki ko eni lolotongá, ko 'e te 'uluaki pa'anga 'e 1 – 1 mano 'oku 'ikai tukupau'i 'a ia ko e *tax rate* he *marginal tax rate* ko eni 'a e Pule'angá 'oku 0. 'A ia ko e ni'ihi ko eni 'oku nau vahe pa'anga 'e 1 mano ki lalo, 'oku 'ikai tukupau'i kinautolu Sea. Ka 'oku ou tui 'oku tokoni 'a e *reform* ko eni 'a e Pule'angá ki hono fakaivia'i 'a e kakai masivá he 'oku hiki mei he 1 mano 'o 1 mano 2 afe. 'A ia ko e fo'i 2 afe 'oku tñnaki he pa'anga ko ení 'e he kakai ko eni kakai ngāuē tñnaki atu 'a e pa'anga 'e 2 afe 'oku 'ikai tukupau'i.

Sea kapau te tau muimui'i e fo'i *reform* ko ení 'o a'u ki he *tax bracket* ma'olunga tahá 'oku 'ave 'e he Pule'angá 'a e faingamālie ki he ni'ihi pea 'oku ai e ni'ihi 'oku tu'uma'u pē 'enau *tax rate*. 'A ia kapau 'e fakatātā ki he *tax rate* hokó 'i he *marginal tax rate* ko ení. 'I he founa motu'a ko e 1 mano – 3 mano peseti 'e 10. 'I he founa fo'ou ko e 1 mano 2 afe ki he 3 mano 'oku

tu'uma'u pē ia 'i he peseti 'e 10. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha liliu ia ki he'enua totongi tukuhau ko 'enua tukuhau ko eni na'e totongi 'i he ta'u ni 'e tatau pē he ta'u fo'ou. Ko e liliu 'oku fokotu'u maí, ko ia 'oku ne ma'u ha vāhenga 'oku pa'anga 'e 30,001 ki he 5 mano, 'oku holo hifo mei he founa totongi tukuhau 'o e ta'u ni mei he peseti 'e 20 – 15. 'A ia 'oku holo 'aki 'enua totongi tukuhau 'aki 'a e peseti 'e 5 Sea. Ko u poupu au ki ai, koe'uhí ko e kongā lahi 'o e ni'ihí ko eni 'oku ngāue he fonuá ni 'oku 'i loto honau vāhenga 'i he fo'i 'elia ko eni 'o e 3 mano – 5 mano. Kapau te tau hoko atu ki he ni'ihí ko eni 'oku vāhenga 50,001 – 60,000, 'oku tu'uma'u pē 'enua *tax* ki he peseti 'e 20. Kapau te ta hiki hake ki he ni'ihí ko eni 'oku tau ki'i vahevahe angé 60,001 ki he 70,000 'oku holo hifo 'enua totongi tukuhau mei he peseti 'e 25 – 20. Ko e ni'ihí ko eni 'oku tu'umālie 'aupito, 'oku vāhenga 7 mano 'o fai ki 'olunga nofoma'u pē nautolu he peseti 'e 25. 'A ia 'oku fakapotopoto pē ia Sea ko 'eku fie fakama'ala'ala pē 'a e *reform* ko ia ki he totongi tukuhau mei he *PAYE* he na'e 'i ai 'a e ki'i fetō'aki ai 'i he fengāue'aki mahalo ko e 'aho eni 'e ua...

<008>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Sea: ... kuo hilí ki hono tukuhausia'i e kakai pea kou tui 'oku kau eni he tokoni e Pule'anga ki he kōviti pea mo e faingata'a'ia e fonua he taimi faingata'a ko ia e *economy* he taimi ni.

Na'e 'i ai e lave ki he tukuhau ko eni ki he ngako mo e suka Sea ko u manatu'i e taimi na'e paasi ai e Fale Alea 'a e ngaahi tukuhau fo'ou ko eni koe'uhí ko e tokanga 'a e Fale Alea ki he mo'ui lelei. Sea ko e ngaahi me'akai mo e me'a ma'utokoni 'oku kovi ki he nofo e tangata 'oku fakatupu ai e ngaahi mahaki *NCD*. Pea ko e ngaahi tukuhau ko eni 'oku tau hilifaki he ngaahi me'atokoni ko ē 'oku kovi kia kita 'oku tokoni ia ki hono fakaivia'i 'a e mo'ui lelei pehē foki ki hono fakaivia'i 'etau falemahaki 'oku ta'etotongi foki Sea 'a ia ko e ngaahi pa'anga ko ē 'oku tānaki mei he tukuhau ko ia 'oku tokoni, tokoni ia ki he *general fund* 'a e Pule'anga 'a ia 'oku ne hanga 'o fakaivia'i 'etau falemahaki 'a e ni'ihí ko ē 'oku uesia mei he me'atokoni e suka mo e me'a 'oku nau toe foki pē ki falemahaki 'o ma'u 'enua mo'ui ta'etotongi mei ai Sea.

'A ia 'oku ou tui 'oku fakapotopoto ke tau hanga 'o ngaahi ha 'ū *incentive* mo ha 'ū *disincentive* ke faka'ai'ai e kakai ki he me'a 'oku nau mo'ui ai pea 'ave pa'anga ko ē 'oku tānaki mei he tukuhau ko ia ke tokoni'i kinautolu he taimi 'oku nau tō ai ki he faingata'a 'i falemahaki. Ko ia pē Sea ko 'eku tānaki atu ki he feme'a'aki poupu atu ki he fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga tau hoko atu ki he vouti mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō 'aupito e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'e Fakafofonga me'a mahu'inga eni 'a e fakamaama na'e fai he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ka ko e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai 'a e fakangalokuloku he Pule'anga 'a e fu'u taimi faingata'a ko eni pea ko e lea ia 'oku lahi hono ngāue'aki 'e he Fale ni mo e 'uhinga'i 'e he fonua ko e tukuhau 'a e kakai.

Ko e fakamaama ko eni 'oku fai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o fakatuhotuha lelei 'a e fu'u taimi faingata'a ko eni mo e ivi fakafo'ituitui 'o e Tonga kotoa. 'Oku 'i ai 'a e fakatokanga'i lelei ko eni mo e ngāue 'a e Pule'anga pea 'oku tonu ke tau nofo taha e fonuá 'i hotau ngaahi ma'u'anga ivi 'o mai he Pule'anga hotau tuha ka 'oku 'ikai ko e lea ke taki hala'i 'aki e fonua ni ko 'emau tukuhau ē. Kehekehe pē fa'ahinga 'o e tukuhau ka 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o fakafaingamālie'i ko e 'uhinga ko e taimi ko eni.

Pea 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'a e 'Eiki Sea fakamālō ki he ngāue 'a e Pule'anga mo e ua tonu pē ke toe ki'i fakatokanga'i ange 'a e pa'anga 'oku fai e tukuhau he ngaahi me'a 'ilō ke fai hano tokoni'i e Potungāue Mo'ui e *NCD* ke fai ha fakatokanga'i lelei 'uhinga ke tauhi e mo'ui 'a e kakai kae 'oua 'e nofo pē ia 'i he ngaahi tafa'aki 'a e Pule'anga ka na'e hū e tukuhau ko ia 'o e me'atokoní ke fai hano tokoni'i 'a e ngāue 'a e Potungāue Mo'ui hono tau'i e ngaahi mahaki 'ikai pipihi. Lave'i pē he motu'a ni 'ikai ke u toe fakamalanga mahino pē ia e tatakí lelei 'a e Pule'anga ka ke me'a mai Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Pea ko e me'a mahu'inga 'oku fakamaama ki ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea he ko e fekíhiaki pē ko 'emau tukuhau ko 'emau tukuhau ka 'oku 'ikai ke tukuhau'i tatau'i kitautolu. Tukuhau tautolu 'o fakatatau ki he ngāue mo e ivi fakafatonga. Mālō me'a mai.

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'a Palēmia mo e kau Minisitā pehē ki he toenga 'o e kau Fakafofonga.

Sea ko e, ko e tu'u pē 'a e motu'a ni ia ko e fie fakahoko atu pē 'a e anga 'eku fakakaukau fekau'aki pea mo e toe liliu ko eni 'oku 'omai he Minisitā Pa'anga ki he fe'amokakí. Mole ke mama'o Sea 'oku fai ha ta'epoupou ia ki he ngaahi 'elia ko eni 'oku fiema'u ke fai hono tokonia mo hono fakaiuia tautautefito ki hono tau'i e faito'o konatapu ka 'oku tui e motu'a ni Sea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi polokalama ia 'i he patiseti te'eki ai ke kau mai ki ai e pa'anga nima miliona ko eni 'oku tñaki ki he fe'amokakí 'e lava 'o vahevahe holo 'o tñaki ke ma'u ai 'a e fo'i pa'anga ko eni ...

'Eiki Palēmia: Sea kou kole ...

Siaosi Pohiva: 'Oku 'ikai ke u tokanga ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea, ko e 'aho 'e fiha eni e malanga e Fakafofonga ki he me'a tatau pē. Ko e me'a ko ē 'oku ou kole atu ai 'Eiki Sea tau ō ki he ngaahi vouti pea tau toki alea'i ai ke fokotu'u mai tu'usi ē ka tau talanoa. Ko e faka'osi e me'a ko eni 'Eiki Sea te tau pālōti 'i he 'esitimetí ko e laó ia, toe pē 'aho ngāue 'Eiki Sea 'e 4 'apongipongi pē 'aho 'e 3 he uike kaha'u. Ko e fa'ahinga founga ngāue ko eni 'Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... tetau to e ō tautolu 'o kaiha'a pa'anga po'uli ke tau ngāue 'ovataimi ki he 'Esitimetí ko ení. 'Ikai ke fiema'u ke ngāue 'ovataimi e Falé ia. Ko ia ko u kole atu Sea fai mu'a ha'o me'a ma'olunga ki he founga ko ē mo e hala fononga ke tau hiki ki aí. Pea kapau 'oku fiema'u ke tau pālōti'i e fokotu'u ko eni ko u 'oatú pea tau fokotu'u ia ke tau pālōti'i ka tau hiki ki he voutí. Ko e fa'ahinga malanga fakalukufua pehē 'oku 'ai ke to'o mei fē, 'oku mole taimi ia pea 'oku maumau taimi ia 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Sea ko u fie fakahoko atu pē au e le’o ‘a e kakai ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ou tui ‘oku tonu e fakamaama ‘oku fai mei he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke toki fai ho’o ...

Siaosi Pohiva: Sea ko u kole pē ha ki’i faingamālie ke ...

Sea Komiti Kakato: Faka’uhingá mo ho fehu’í. Tau ō mu’a ki lotu ki he ngaahi voutí hono vahevahe e ngaahi fatongia fakapotungāué pea ‘e vave ai ‘etau ngāué.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ko e ‘uhinga pē ‘eku hoha’a ‘aku Sea ko ‘etau lī pē fo’i mahu’inga e fakamolé ki ‘olungá pea ‘oku fakatauele ia kia tautolu ke a’u ki ai ‘etau, ko e anga foki e fakakaukau ke lī ki ai kae toki vakai pē na’a holo ‘etau fakamolé. ‘Oku ‘ikai ke u tui pehē Sea. Na’a ku toki ma’u e tohi ‘aneafi Sea ko e tohi tali mei he Minisitā Pa’angá ‘eku tohi fehu’i ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Patiseti ko e fika fakafuofua fakatatau ki he ‘ātakai mo e vavalo ki he kaha’u.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku fakatonutonu atu e, ‘a e Fakafofongá ko e fatongia e Potungāue Pa’angá mo e Pule’angá ko hono fatu e ‘Esitimetí. Ko e ‘Esitimetí pē ko e *forecast* ko e fo’i fika fakafuofua fakatatau ki he ‘ātakai ‘o e ‘ahó ní mo ‘etau sio vavalo ki he kaha’ú. Ko e fo’i fika. Ko hono leva’i ko ē mo hono pule’i fakalelei ‘o e hala fonongá ‘oku tau toki ‘ilo pē ‘etautolu hetau fononga he hala ko iá. Ka ko e taha e fatongia mahu’inga e Potungāue Pa’angá ke leva’i fakapotopoto mo malu’i ‘a e pa’anga ...

Siaosi Pohiva: Sea ko u kole atu ke tuku mai ha’aku faingamālié kae toki fai ‘ene fakahoha’á.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ‘uhingá ko e hoha’a ko ení ‘Eiki Sea te tau po’ulia maumau mo e ‘aho ní ‘i he me’a noa’ia ...

Siaosi Pohiva: Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fokotu’u atú he ‘oku ‘i ai e makatu’unga lelei ‘e Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko u ‘osi mahino kiate au e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai e me’a ‘a e Minisitā. Fakafofonga ko u tui ‘oku mahino lelei ki he motu’á ni ia e me’a ‘oku fai ki ai ...

Siaosi Pohiva: Sea ki’i miniti pē ‘e 1 ke faka’osi ‘akí kātaki.

Sea Komiti Kakato: Ho’o me’á.

Siaosi Pohiva: Ko e ki’i tohi ko ē na’a ku ma’u ko ē fekau’aki mo ‘eku tohi fehu’i ki he fakata’u e fale pa’anga 2.5 miliona he ta’u kuo’osí Sea. Nau ma’u ‘aneafi ko e tali mai e Minisitā Pa’anga. Ko e ‘uhinga ‘eku fakamalangá ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu atu.

Siaosi Pohiva: He ‘oku malava pē ke ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakako: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e hā ‘ene felāve’i mo ‘etau Patisetí mo e Lao ko eni ki he Patiseti 21/22?

Siaosi Pohiva: Ko ‘eku ‘uhingá he ‘oku malava ke fo’ou ha ngaahi me’a ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Toki me’a mai ha taimi kehe mo e tohi fehu’i ko iá.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ‘asenita ko ē ...

Siaosi Pohiva: ‘Oku lava ke feilaulau’i e ngaahi folau ko eni ‘o fai e lotu ‘aukai mo e me’a ko iá ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu Fika 1.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’a ku lave ki he pa’anga ‘e 5 ‘oku tuku he Pule’angá ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e talifaki.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mou me’a ki lalo kae tataki lelei ‘etau Falé. Kuo ‘ova e feme’a’akí ia.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ‘oku mou, me’a te mo toe me’a ki aí?

Veivosa Taka: Ki’i faingamālie Sea ko e toki faingamālie eni ke u ki’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘Osi ‘oatu ho faingamālie he ‘Eiki Sea e Fale Aleá. Me’a fekau’aki pea mo e vouti fē?

Veivosa Taka: Ko ia. Ko e ki’i me’a pē eni fekau’aki mo Ha’apai.

Sea Komiti Kakato: Te mou hoha’a ho’omou vili ta’e’unuá.

Veivosa Taka: Fakamolemole atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea ‘oku ‘ikai ko e *issue* ia ‘o ‘etau ‘asenitá. Me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Seá, tapu pea mo e Fale ‘Eikí. ‘Eiki Sea fakamālō he ma’u e ki’i faingamālie ko ení. Ko ‘eku ‘ohake pē ‘aku ia Sea ‘a e kongá he Fakamatala Patisetí

‘i he peesi 41. ‘A ia ‘oku ou tui ‘oku ‘asi ai e ngaahi fakamatala ko eni ‘Eiki Sea pea ko ‘eku ki’i hoha’a pē au ‘Eiki Sea ko e ki’i me’a si’isi’i pē ia miniti pē ia ‘e 2 pea u fokoutua au ki lalo.

‘Eiki Sea ko e ngaahi fakamatala ‘oku fakahoko ‘i he kongā ko eni ko e fakalahi e Uafu ‘o Kuini Sālōtē fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 45 miliona. Ko e hala fakakavakava ki Fanga’utā ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 55 miliona. Pea ko u tui ‘Eiki Sea pea a’u hifo ki he kongā ‘oku pehē ko e ngaahi ngāue fakalalakalaka lalahi taimi lōloa. Ta’u ‘e 12 ki he ta’u ‘e 15. ‘A ia ‘oku, kuo fokotu’u ia ‘e he Pule’angá ko e ngaahi polokalama ngāue fakalalakalaka lalahi ke fakahoko. Pea ko e kongā ko ē ‘oku ‘omai Sea ko e *partnership* ‘a e kakai pea mo e Pule’angá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ai ha mahu’inga ai. Ko e kongā ki ‘olungá ko e fakalelei’i e ngaahi halá, hala ki he koló, hala ki he ngoué pea mo e takimamatá pea mo e ngaahi matāfangá.

‘Eiki Sea ko e fehu’i pē ‘a e motu’á ni ki he ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Veivosa Taka: ...kehekehe ‘a e ngaahi fakamatala, ko e ko ‘eku ‘uhinga ‘Eiki Sea ko e ta’u eni ‘e 5 pē ta’u ‘e 4 ‘oku ou fehu’ia pē ko e ngaahi *priority* ko eni ‘oku ‘asi mai ‘i he *government priority* ‘oku makatu’unga ia mei he fiema’u vivili, ka ko e hala ia ko eni ko ē kakai, ‘oku talamai pē ‘e hokohoko atu pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano *fund* ke tau hanga ‘o fakapapau’i ‘oku hiki hē ‘o hangē ko e uafu pea mo e halafakakavakava ki Fanga’uta.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ‘oku ne pehē ta’u ‘e 12, ta’u ‘e 15, ko ‘eku kolé Sea pē ‘e lava holomui mai ki ha ta’u ‘e 3, ta’u ‘e 2, ta’u ‘e 1 ke ‘omai ‘a e palani ko ia ke tau lava ‘o fakafuofua ‘oku ‘i ai ha ki’i kongā hala hē ‘i Ha’apai 13, te u talanoa pē ‘i Ha’apai 13 ‘oku ‘ikai ke ngofua ia ke u lea au ki he ngaahi vāhenga ko ē. Ka ko ‘eku ‘uhinga ko ia ‘Eiki Sea he ‘oku makatu’unga e palani mei he *priority*, fiema’u vivili ‘a e kakai. Pea ‘omai e fiema’u vivili ko ia ‘o fa’u’aki e *government priority*.

Ko e anga ia ‘eku fakafuofua kuo ‘osi ‘omai e *amount* ia ‘a e ongo *project* ko ē, kae ‘omai ‘a e *amount* ia ko ē kakai masiva kuo ‘osi tali ‘i Fale Alea ni, ko e Fale lahi eni, pea kuo hoko ia ko e lao. Ka ko ‘eku fehu’i ke ‘omai angé palani ta’u ‘e taha ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea fakamolemole ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ou kole ke tali mai ‘e he ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Minisitā ‘oku mahino ‘aupito e mea ia ‘oku fai ki ai e hoha’a ‘a e Feitu’una. Tali mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakamolemole Sea kau ki’i tokoni pē, kātaki pē. Tapu ki he Feitu’una Sea pehē ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato.

‘Eiki Sea ko e hoha’a ko eni ko ē ‘a e Fakafofonga Ha’apai 13 pea mo e faka’apa’apa lahi ki ai Sea. ‘Oku ou kole atu mu’a Fakafofonga ke ke toki me’a mai pē mu’a, ko ‘eku lau ‘oku ta fā’a talanoa pē, ka ke toki me’a mai pē mu’a ke ta talanoa mu’a ki heni he ‘oku ke mea’i Sea ko e vāhenga ‘a e Fakafofonga ko eni ‘oku nau fengāue’aki vāofi ‘aupito nautolu ia. Pea ‘oku ‘osi ‘i ai mo ‘enau me’angaue, ‘oku ‘amanaki ke fakaheka mai.

‘Oku ou kole atu Sea ke ‘oua te tau, ‘uhinga ke ma toki talanoa pē maua ia ki he vāhenga ko eni ko ē ‘a e Fakafofonga he ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki ai, tapu mo ia. Ko ene vāhenga ke ma toki femahino’aki pē maua ia he ‘oku fai e fengāue’aki vāofi ‘aupito, tukukehe kapau ko au pē ‘oku ou ngāue mo ene kāinga ‘oku ‘ikai ke ngāue mo ene kāinga, ka ko e anga ia e fengāue’aki ko ē he taimi ni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘oku mahino e me’a ia ‘oku ke me’a ki ai Fakafofonga, pea ko ena kuo mo femahino’aki pē moua mo e ‘Eiki Minisitā pea ko e me’a totonu pē ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ke u tokoni atu pē ki he fakakakato kuo fai ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano pa’anga he taimi ni, hangē pē ko hono fokotu’u atu ‘e he fakamatala patiseti, he ko e kehekehe ko ē pea mo e Uafu Kuini Salote hono fakalelei’i pea mo e halafakavakava, kuo ‘osi kakato ‘a hono fakafuofua ngāue fakaikiiki ki hono faka-*design* ‘alu mo hono pa’anga ‘o pau pea tu’u heni.

Ko e ngaahi ngāue ko eni hangē ko hono fakamatala ko ene toki fokotu’u eni ke kamata ki ai e ngāue pea ‘oku pau ke fai ki ai ‘a e ngāue fakatekinikale ‘a ia ko e me’a ‘oku ‘ai ai ‘o ta’u lahi. Ko e pa’anga ‘e toki ‘alu atu ia ki he houa hono 11, pea mahino totonu ai hono pa’anga, pea fai ai e ngāue.

Ko e fakamahino pē ko e fakalea ko ena ko e *Public Private Partnership*, ‘a ia ‘oku ‘uhingā ia ‘oku ‘ikai ke hili mai pē ki he uma kakato e Pule’anga ke ne fakapa’anga, ‘a ia ko e ‘uhinga e fokotu’u ‘e fai e sio ki he ngaahi hoa ngāue, ‘i Tonga ni pea mo muli ha taha te ne, ki he ngaahi kautaha ‘i tu’a ‘i he Pule’anga ke fai hono tokonia ke fakakakato, ka ‘oku ‘ikai ke hoko ke hili kotoa pē ki he uma e kakai totongi tukuhau. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

Veivosa Taka: Sea fakamālō ki he ongo Minisitā ko e tali faka’ofa’ofa kuo ‘omai. Sea ko e hoha’a pē ‘a e motu’a ni he ko e ta’u eni ia ‘e 5 hono ‘omai e ngaahi fiema’u vivili ‘a e kāinga, pea ‘oku makatu’unga, ko e *Executive* Sea ‘oku ke mea’i pē ‘e he Feitu’una, ko e kau fakahoko ngāue. Ko e ta’u eni ‘e 5 ko e toki ‘ai eni ke fai e fakahoko ngāue ‘i he ta’u fo’ou, ke fai e talatalanoa ki ai.

‘Eiki Sea ko ‘eku fehu’ia’i ‘e au ‘a e lao ‘oku tau fakapaasi ‘i he ngaahi fiema’u ‘a e kāinga pea hoko ko e lao ke fakahoko ‘o makatu’unga mei ai ‘a e fa’u e palani, makatu’unga mei ai ‘etau a’u mai ki he taimi ni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni atu Sea.

Veivosa Taka: Sea kātaki e, ko ‘eku ki’i miniti pē ‘aku ia ‘e 3 na’a ku kole ke u ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki’i tokoni vave pē Sea ki he me’a ko eni ‘oku ne me’a ki ai ‘a Ha’apai 13 Sea.

Veivosa Taka: Ka u hoko atu au pea ke toki ‘omai ai ha’ane taimi Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ‘ai pē ki’i tokoni...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...ki’i tokoni vave pē ...

<005>

Taimi: 1050-1055

Sea Komiti Kakato: ...kae faka'osi ho'o taimi.

Veivosa Taka: Ka te ke to'o ia Sea mei he'eku taimi?

Sea Komiti Kakato: 'I ai ā ho taimi, 'oku 'ikai ha ki'i taimi he Fale ko eni.

Veivosa Taka: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo 'Eiki Minisitā. 'Ai e taimi 'oku 'ikai ke 'i ai ha lea ko e ki'i.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E fakasi'isi'i leva ai e langilangi mou ma'u 'ai ho'o taimi me'a mai.

Veivosa Taka: Mālō 'Eiki Sea. Kuo kamata ke toe mole me'a ia he fakaholeleu 'a e tokoua ko eni. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e lea 'oku fa'a taku 'i he Fale ni ko e fakanāfala, ko e malanga fakanāfala. Kae kole fakamolemole pē ki he kau matiketika mo kinautolu 'oku nau fa'u 'a e, hangē Sea 'oku 'omai au e fo'i kongā ko eni na u lau atu hangē ha fakanāfala. Ko e fo'i panatolo pē 'oku 'omai ia ke mau fiemālie kae fai pē 'enau ngaahi fiema'u 'anautolu. Pea ko e 'uhinga ia Sea 'oku ou 'oatu kapau te u hanga 'ohifo 'a e vahevahe ki he ngaahi hala ko eni, 'oku kehe e fiema'u, kapau 'oku tau pehē, ko ha fokotua mei Uasila'ā. Sea ko 'ene ala pē ki he telefoni *ambulance*. Ka 'i ai ha fokotua he ki'i kekekele e Feitu'una 'i Fonoifua 'e sio e fa'ē ki fē ke leleaki'i ki falemahaki.

'A ia ko 'eku 'uhinga 'Eiki Sea 'e kehekehe pē *priority* pea 'oku tonu ke 'asi ia hē, 'e 'osi eni he 24 pē ko e fiha 'a e Patiseti ko eni, 'osi eni he ta'u ni Siulai 20/21 21/22. Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku fai ai 'a e fakahoha'a.

Mu'omu'a ange ki he pule'anga 'a hono tokoni'i 'a e kakai 'o e fonua

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu e Fakafofonga. Ko 'eku fakatonutonu 'uhinga ko 'ene lave ko ē ki he ngaahi *priority* ngāue ko ē 'a e Pule'anga. Tonu 'aupito e ngaahi *priority* ko ia, kātoa e 'ū *priority* ngāue ko eni ko e *focus* pē ko e me'a ko ē 'oku fakapatonu ki ai, ko e tokoni'i e kakai, pea 'oku tokoni'i e tokotaha kotoa pē, neongo pē ko fē ha tapa he fonua ni 'oku a'u pē ki ai 'a e tokoni 'a e Pule'anga. Ngaahi polokalama ngāue 'oku fakahoko 'oku fakahoko, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi taimi kehekehe ke fakahoko e ngaahi fatongia ko eni.

Ko e taki 'o e Fetu'utaki 'a e *Cable* 'oku 'osi a'u ki Vava'u he taimi ni, 'oatu e ngaahi ngāue ki he *renewable energy* ki he ngaahi motu, lahi e ngaahi polokalama ia 'Eiki Sea 'oku hangē ha, ko e ngāue ki he uafu ngaahi uafu he 'otu motu ko e hala pule'anga, ko ia 'oku ou kole atu

ki he Fakafofonga ke 'oua 'e fakanāfala'i pehē 'oku li'ekina ha taha. Ko e ngāue mo e palani ke a'u 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he tokotaha kotoa pē, pea ko e tokotaha kotoa pē 'oku 'ikai ke li'ekina, *nobody is leaving behind* a'u ki he kau faingata'a'ia. Ko ia 'oku ou kole atu Sea tau hiki ā mu'a ki he'etau 'Esitimetri kae tuku ā e fa'ahinga malanga ko eni he'ikai ke tau toe lava 'o ngāue ki he'etau fo'i lao. Ko 'etau fo'i lao 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea mālō.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie, ko e 'uhinga pē Sea 'oku ki'i fakahoha'a, ko e 'amanaki eni ke tau a'u ke tau talanoa ki he pa'anga pē ko e Patiseti...

Sea Komiti Kakato: Taimi ia 'oku fai ai 'a e talanoa.

Veivosa Taka: ... ko ia, ka ko 'eku 'uhinga na'e anga fēfē hono ma'u e fo'i fika 'oku te'eki ke tau sio ki he palani, 'oku te'eki ke tau sio ki he 'Esitimetri. Ko e 'uhinga ke lava 'o 'omai ai 'a e hala ko eni 'oku 'ai ke hokohoko atu hono tanu, ke tau talanoa feme'a'aki ki ha fo'i ta'u 'e taha. Ko e anga ia Sea 'a e hoha'a 'a e motu'a ni ke tau lava 'o fakahokohoko lelei he 'oku makatu'unga, he'ikai ke 'i ai pē ha fo'i pa'anga ta'e'i ai ha Patiseti ta'e'i ai ha palani.

Sea Komiti Kakato: Mahino kiate au ho'o me'a.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kau ki'i fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki. Sea ko e me'a 'oku ki'i fai ai e vilitaki ko ē ke fai mo tau a'u 'e 'eke pa'anga foki ia. 'Oku tu'u ia he *vote* ko ē 'a e *MOI* mo e Fale Pa'anga, he'ikai ke tau lava tautolu 'o talanoa he fakaikiiki mo e fanga ki'i me'a ko eni he te tau lelelele, sio lolotonga pē 'etau lele ko ē 'i he fe'amokaki 'oku tau kolosi hake ki he tanu uafu mo e me'a ko ē. Ko ia Sea 'oku ou kole atu pē ki he Fale ni ke tau foki mu'a ki he fakaikiiki ki he faka-vouti, ka tau ha'u ai ke lava 'o tali e 'ū fehu'i ko ē te tau fehuke'aki 'etau pepa, 'alu kimu'a 'alu kimui, 'alu kimu'a 'alu kimui 'i he lele ko ē he taimi ni ka tau lava 'o fakahoko ke ki'i fakavavevave Sea mo tali 'o tali lelei ange 'a e 'ū fehu'i mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e me'a 'Eiki Minisitā. Fakafofonga 'oku ou tui 'oku mahino pea maama lelei e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Feitu'una.

Veivosa Taka: Sea 'oku ou fakamālō atu.

Sea Komiti Kakato: He'ikai ke tau va'inga tautolu he mala'e 'akapulu kitu'a he pasipasi.

Veivosa Taka: Te tau toe faka'aonga'i pē 'a e Fakamatala Patiseti 'i he taimi te tau ...

<007>

Taimi: 1055-1100

Veivosa Taka: ...a'u ke fakakupukupu.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e a'u pē ki he Patiseti 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi pea fakahoko mai leva ai ho'o me'a...

Veivosa Taka: 'Eiki Sea fakamālō atu he ma'u 'a e faingamālié ka tau tatali ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole mu'a he ki'i toenga miniti ko eni ke fakahoha'a atu Sea fekau'aki ia mo e me'a ko eni ko ē. 'A ia te tau foki tautolu ki he'etau Vouti Sea, ko 'eku kole pē ha ki'i miniti si'isi'i ke u 'oatu pē mu'a hoku le'o fekau'aki mo e me'a na'e fakahū mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea 'oku ou tui au ko e me'a ia 'oku ne kapa mo kāpui 'a e tokanga 'o e pongipongi ko eni 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea, pehē ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku ou fokoutua pē ki 'olunga ke fakahoko atu...

Fehu'ia Minisita Ako 'a e feme'a'aki 'o fakahoa ki he Tohi Tu'utu'uni

'Eiki Minisitā Ako: Kātaki pē Fakafofonga. Sea kātaki ko e ki'i fehu'i pē. 'I he'etau Tu'utu'uni ko e 'osi ko eni 'a e ngaahi alea ko eni 'e toe *raise* pē 'a e 'ū me'a ko eni 'i he'etau faka-vouti pē ko 'ene 'osi 'ana eni. 'Uhingá pē 'aku ia he ka 'ikai 'e toutou hoko pē. Pe 'oku mou manatu'i 'oku 'i ai foki 'etau tu'utu'uni ko hono 'alu tu'otahá pē 'e 'ikai ke toe 'alu tu'o 2. Ko e 'eke atu pē ke fakamahino mai pē Sea ko e 'uhingá he hokohoko atu ko eni Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Minisitā Ako. Ko e Tu'utu'uni ia 'oku nofo ai 'a e 'uhinga ai 'a e Feitu'ú na kae toki fai hano alea'i 'a e 'ū me'a kātoa ko eni he taimi 'oku 'alu ai ki he Vouti. Pea ko e fefokifoki'aki malava pē ia ke fefokifoki'aki, kae fakangatangata pē ki he 'uhinga 'o e alea'i ko e fē vouti.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ko 'etau Tohi Tu'utu'uni pē Sea kātaki. 'Oku 'asi mai ai ka 'i ai ha fehu'i pea tali 'e he Minisitā 'oku 'ikai ke ngofua ke toe fehu'ia mai ke pehē ke liliu ai e tali 'a e Minisitā. Ko 'eku 'uhingá ki ai, kapau leva 'oku pehē 'e ala ui leva 'e he 'Eiki Minisitā 'o talaange, ko eni na'e 'osi 'eke pea na'e tali ko e hā 'a e me'a 'oku toe 'eke. Ko e 'uhingá pē ke tokoni pē ki he aleá na'a lotomamahi ha Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Sea mei 'osi 'eku ki'i poini 'aku ia he ki'i fo'i mōmēniti ko eni, 'oku 'ikai ko ha fehu'i eni ia.

Sea Komiti Kakato: Faka'osi mai Fakafofonga.

Fehu'ia hono fakalahi 'a e contingency pehē ki hono tuku 'i Fale Pa'anga

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. 'Oku 'i ai pē 'emau tokanga Sea ki he founa ko eni 'oku fakahoko maí tatau pē 'a e me'a ko ia na'e me'a mai ai e 'Eiki Minisitā ki he pa'anga 'oku fakalahi fakalūkufua 'aki 'a e fu'u kato ko eni 'oku ui ko e *contingency*, pea 'ave ki ai e 5 miliona ke toki teuteu mei ai ke 'unu ki ha feitu'u 'e fiema'u vivili ange hangē ko e kole ke hiki hake polisi ko e *drugs*, ko e KOVITI, natula tatau pē 'a e fo'i 'unu tu'u teuteu ko iá Sea mo e me'a ko ē na'e me'a mai ai 'i he Potungāue Tānaki Tukupau mo e Kasitomú. Ko e ngaahi fakamole patonu ko ē ki he ngaahi va'a 'oku fokotu'u ai fakatahataha'i ia ki he fo'i feitu'u 'e taha pē 'oku 'ave ia ki he *corporate*. Ko e me'a ko ia 'oku mau tokanga ki ai Sea, ke fakatokanga'i ange ke 'ave 'a e pa'angá ki he feitu'u ko ē 'oku mahino 'oku fiema'ú kae 'oua 'e tu'u talitali pē ia 'i Fale Pa'anga pē tu'u talitali pē ia 'i he fo'i vouti makehe. Ko e me'a ko ia 'e hoko ai 'e tu'u lavea ngofua 'a e pa'anga ko iá ke 'alu ia ki ha feitu'u kehe. Na'e 'i ai e pa'anga ki he KOVITI na'e tānaki eni 'i Fale Pa'anga he ta'u fakapa'anga lolotonga Sea.

'Oku mau tokanga ke 'oua 'e *centralized* pehē pa'angá he taimi ko e me'a ke fiema'u vivili, kae 'ave ki he Potungāue 'oku tau tonú. Potungāue Polisi, ko e Potungāue Mo'ui, pea 'ave ki ha va'a 'oku tautonú. Kapau 'oku pehē ko e pa'anga eni ki he Kasitomú 'ave ki he tafa'aki *INTEL* pea

'ave ki he tafa'aki malu'i 'o e kau'āfonua ki he vouti ke vahe'i pea loka'i ai ke mahino 'oku 'alu 'a e pa'anga ki he tafa'aki ko ia. Ko e tokanga ia Sea 'oku mau faka'amu pē ke fakaongo atu kimu'a pea tau toki 'alu 'o fakafo'i vouti ko hono 'uhinga ko e me'a ia na'e me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou tui pē Fakafofonga 'oku a'u pē 'uhinga ho'o fokotu'u pea fakatokanga'i pē ia 'e he Pule'angá 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a 'oku ke tokanga ki ai, me'a faka'osi mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko e tokoni pē, ko e tokoni pē koe'uhi 'oku hangē 'oku ongo mai 'oku 'ikai ke fai ha falala ki he fokotu'u kuo fai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e fokotu'u ko ia 'oku fai atu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku makatu'unga pē he lao pea mo e tu'utu'uni ki hono pule'i 'o e pa'anga 'a e Pule'angá. Ko e fakatātā mahino pē ki hení, ko e lahi ko ia 'o e tokoni 'oku 'omai 'e muli ki he Pule'anga Tongá koe'uhi 'oku nau 'osi hanga 'o sivilivi'i 'a e lao pea mo e tu'utu'uni ki he pa'anga 'a e Pule'angá, pea 'oku nau falala ki ai Sea. Kapau 'oku tonu 'eku ongó 'oku falala mai 'a e ngaahi Pule'anga mulí mo e ngaahi fonua toe matu'otu'a ange 'enau tauhi 'a e pa'angá ki he Pule'anga Tongá, ka 'oku 'ikai ke hangē 'oku falala mai 'a e ni'ihi ia e Falé ni 'i he lao tatau. He kapau leva 'oku 'ikai 'oku tonu ke fokotu'u mai ko e fē 'a e kupu 'o e lao pule'i 'o e pa'anga ke fakalelei'i koe'uhi ka e ma'u 'a e falala, Mālō Sea.

Tokanga ke vahe e pa'anga ki ha vouti pau ke tukuma'u ai ki hono ngāue'aki

Mateni Tapueluelu: Ke u ki'i tokoni atu Sea. 'Oku mau tokanga mautolu ia ki he sisitemi Sea, toki me'a mai 'a e Fakafofonga Tongatapu 1 na'e 'i ai e ngaahi fakamole kehe ia na'e 'ikai ke mau 'amanaki mautolu 'e fakahoko. 'Oku ongo mai 'a e ngaahi fakamole ia 'oku vivilí, ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki he sisitemi vahe pa'anga ki he vouti pau 'ave 'o tukuma'u ai ke ngāue'aki ki he ngāue ko iá, kae 'oua 'e tu'u malele pehē 'i ha fu'u kato fakalūkufua, ke tu'u lavea ngofua ai Sea. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu Sea, fakatonutonu atu Sea. Ko 'etau ngāué 'oku tau ngāue fakatatau ki he lao e fonuá. 'Oku 'i ai e lao ke ene pule'i e pa'anga pea 'oku 'i ai 'a e lave ki ai 'a e Konisitūtoné. Tau ngāue pē he tu'utu'uni 'a e laó, pea tau fou pē ai, pea kapau 'oku 'ikai ke mou fiemālie ki ai, fokotu'u mai ke liliu 'a e kupu ko iá. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki, tau mālōlō ai.

<008>

Taimi: 1125-1130

Sāfina Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu)

Sea Komiti Kakato: Mālō homou laumālie, me'a faka'osi mai Vava'u 14.

Saia Piukala: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Pea ko 'ene lava pē ia Hou'eiki mou laumālie lelei ka tau hoko ā ki he'etau ngaahi vouti fakapotungāue, mālō pea mou toki me'a ai e ngaahi fehu'i 'oku mou veiveiua ai ki he takitaha *vire* 'a e vouti mālō. Me'a mai.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e 'a e Komiti Kakato kae ko e fokoutua hake pē e motu'a ni ia Sea 'ikai ke u toe fakalōloa au he 'oku mahino mai Sea te tau kongā lahi e 'o e patiseti 'i he'etau fakafo'i vouti fakafo'ipotungāue Sea.

Tokanga Vava'u 14 ke fakahoko ha ngāue ki he uafu 'o 'Otea mo Ovaka

Pea ko u fie puke pē 'a e faingamālie ia ko eni Sea ke muimui atu ki he fakamalanga 'a Ha'apai 13 Sea. 'I he peesi 42 'oku talanoa ai ki he ngaahi palani mo e ngaahi polokalama ngāue ki he ngaahi uafu he ngaahi 'otu motu Sea. Ko u fokoutua atu pē au Sea ko e tā tu'o lahi pē hono 'ohake he Fale 'Eiki ni 'a e ongo ki'i uafu 'i Vava'u ko Ovaka pea mo 'Otea na'e uesia 'i he matangi. Na'e toutou 'a'ahi atu e Pule'anga pea mo e 'i ai mo e ngaahi palōmesi ki he 'aho 'e 100 Sea fetu'utaki mai e tokotaha ko e a'u ko e 'aho ni ko e 'aho eni 'e 502 'oku te'eki ai pē ke fai ha ngāue Sea ka 'oku si'i faka'ofa e kāinga taimi 'oku sopusopu ai 'a natula ko e, na'e 'osi 'i ai pē uafu ko eni Sea ko e hono fakalelei'i pē 'a e me'a na'e maumau kae lava e kāinga 'o fefononga'aki ko honau hala pule'anga ia. Kou faka'amu pē au ki he Pule'anga ke 'amanaki atu eni ke tau a'u atu ki he vouti ke, na ko ha faingamālie eni ke lava ai ko e fiema'u vivili eni ia Sea 'a e ongo ki'i motu ko eni fefononga'aki ki Neiafu ki he ako, ki he falemahaki, ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e kāinga Sea 'oku 'ikai ke toe, faingata'a'ia 'enua fefolau'aki pea ko u faka'amu pē ki he Pule'anga kae 'uma'ā e Minisitā Lao mo e Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi Sea ke na tokoni mai he ko hona ki'i motu eni 'oku tangi mai. Ko ia 'oku 'ikai ke u toe fakalōloa au Sea ko u 'ohake pē 'e au ia ke tokanga'i mu'a he Pule'anga ha, na 'oku 'osi 'i ai ha palani ia ki ai 'a e Minisitā Ngāue Lalahi na'a lava ai ke solova e palopalema ko ia Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

Feme'a'aki 'a e Komiti Kakato ki he Vouti 'a 'Ofisi Palasi

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. Hou'eiki tau hū ā ki he ngaahi *schedule* ngaahi hokohoko 'o e ngaahi fatongia 'o e vahe pē ko e vouti fakapotungāue. Ko u kole atu ki he 'Eiki Palēmia ke kamata mai 'i he Vouti Fika 1 e 'Ofisi Palasi. Me'a mai.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una Sea. Tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Pea fakamālō atu he 'omai e faingamālie ko eni ke tau kamata atu e, tau ngaahi vouti.

Ko e Vouti foki 'a 'Ofisi Palasi ko e Vouti Fika 1 ia pea ko e taumu'a pē foki e, hangē nau fakahoko atu e ki'i fakamatala ko ia ki he *corporate plan* koe'uhí ko e taumu'a e 'ofisi ke fakahoko 'a e finangalo 'a 'Ene 'Afio ko e Tu'i pea mo e fakatoka e fonuá. 'Oku vahevahe tolu pē 'a e 'ofisi ko eni 'i ai 'a e 'Ofisi 'o e Sekelitali 'a ia ko e *Private Secretary* ia pea ko e tafā'aki Pule ia ki 'Ofisi. 'I ai pea mo e 'Ofisi 'o e 'Eiki Talafekau pē ko e *Lord Chamberlain* pea mo e 'Ofisi 'o e 'Eiki Tauhi Sila pē ko e *Lord Privy Seal*. 'A ia ko e ngaahi vahevahe lalahi ia 'o e 'ofisi 'oku vahe ia ki he feitu'u 'e tolu. Ko e 'Ofisi ko ē 'o e Sekelitali 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a fakapa'anga ko ē 'o e 'ofisi 'oku 'i ai pea mo e va'a ...

<009>

Taimi: 1130-1135

‘Eiki Palēmia: ... ki he tala fakafonuá mo e ngaahi tofi’á pea mo hono tauhi e palasí mo e ngaahi ‘afio’angá ‘i Ha’apai, Vava’u pea mo ‘Eua. Ko e ‘ofisi ko ia ‘Eiki Talafekaú ne tokanga’i ‘e ia ‘a e ngaahi katoanga fakapule’angá mo fakafonuá mo fakalangilangi mo fakalangilangi ‘i he palasí ‘o kau ai mo e ngaahi katoanga ha’elea ‘Ene ‘Afió ‘i Tongá ni pea mo ‘otu motú. Pea ko e ‘ofisi ko ē ‘Eiki Tauhi Silá pē ko e *Lord Privy Seal* ‘oku ne tokanga’i ‘a e va’a ngāue ki he Fakataha Tokoni ‘a ‘Ene ‘Afió pea pehē foki ki he ngaahi kaati fakafonuá.

Fe’unga ‘a e ‘Esitimeti ‘a e ‘Ofisi Palasi mo e 3 miliona 6 kilu tupu

Ko e, ‘ikai ko ha ‘esitimeti lahi eni ‘Eiki Sea. Fe’unga e ‘Esitimeti ‘o e 2021/2022 pea mo e 3 miliona 6 kilu 7 mano 8 afe 100. ‘A ia ‘oku ne lahi’aki ‘e ia ‘i he, mei he ta’u kuo’osí ‘a e pa’anga ‘e 9 afe. Na’e pa’anga ‘e 3 milona 6 kilu 6 mano 9 afe 100 ‘i he ta’u kuo’osí. Pea ko e anga ko ē hono vahevahe ko ē ki he kongá ‘e tolu ko ē na’a ku lave atu ki a’i ki he ‘ofisi ko ia ‘o e Sekelitalí ‘i he ta’u kuo’osí he ta’u lolotonga. ‘I he ta’u lolotonga na’e 3 miliona ia ‘a ia ko e fo’i kongá lalahi foki ia ‘o e ‘ofisi na’e 3 miliona ia 2 kilu tupu. Pea ‘i he ta’u fo’ou ta’u ko eni ‘oku tau lolotonga alea’i ki he Patisetí ‘e 3 miliona pē, 2 kilu tupu pē mo ia ka ‘oku ne ki’i lahi ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 4 mano 9 afe 7 ngeau.

‘Ofisi ko ē ‘Eiki Talafekaú na’e pa’anga ia he ta’u kuo’osí he ta’u lolotonga pa’anga ‘e 1 kilu 5 mano 9 afe 4 ngeau. ‘I he ta’u ní ‘i he ta’u ko eni ‘oku tau alea’i hono Patiseti ‘e toe ki’i holo hifo ia. ‘Alu hifo pē ia ‘o taha kilu fitutolu fā afe. ‘A ia ‘oku holo’aki e 2 mano 6 afe.

Fokotu’u ke tali ‘a e Patiseti ‘a e ‘Ofisi Palasi

Ko e ‘Ofisi ko ē ki he ‘Eiki Tauhi Silá, *Lord Privy Seal* na’e 2 kilu 4 mano 8 afe 6 ngeau ‘i he ta’u kuo, he ta’u lolotonga. Ko e Patiseti ko ē ki he kaha’ú ‘oku toe ki’i holo ia ki lalo. ‘Osi ‘alu hifo ia ‘o 2 kilu 3 mano 3 afe 9 ngeau. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘osi angé ko e 9 afe pē ‘oku fakalaka’aki e patiseti ko ia e ‘Ofisi ‘o ‘Ene ‘Afió, ‘Ofisi Palasí. Fokotu’u atu ke tali mu’a e patiseti ko ení. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia. ‘Oku ‘i ai ha feme’a’aki? Pea ‘oku tau monū’ia he taki lelei ‘a e Pule’angá ‘i ha Tu’i ‘oku finangalo lelei pē ko e hā e koloa ‘ene fengāue’aki mo e Pule’angá. Tu’i ‘o Pilitāniá ‘oku kehe ‘ene *experience* mo ha toe tu’i. Tonga pē ‘oku monū’ia ‘oku pehē ni ‘a e Patiseti mo ha ‘esitimeti ‘a hotau Tu’i. Mālō. Toe ‘i ai ha feme’a’aki? ‘I ai e fokotu’u, pou pou? Kalake tau pālōti.

Pālōti ki hono tali ‘a e Vouti Fika 1 ‘a e ‘Ofisi Palasi

Ko ia ‘oku loto ke tali e Vouti Fika 1 ‘a e ‘Ofisi Palasí fakahā ‘aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Losaline, Tapueluelu, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Fifita, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, Veivosā Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Kuo tali he Falé, pāloti fika ‘uluaki ia ‘a e Vouti Fika 1. Kole atu ki he, tau hoko atu ki he Vouti Fika 2. Neongo pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fehu’i ‘ikai ke ‘i ai ha fakahāloti ka ‘oku tali fakakātoa he ‘e Falé ia ‘a e pāloti ‘o e vouti. Ke me’a mai ‘Eiki Sea ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Sea Komiti Kakato: ... ‘a e Fale Alea, ki he’ene vouti ‘a e Fale Alea. Mālō.

Me’a Sea Fale Alea ‘o fakama’ala’ala ki he Vouti ‘a e Fale

Lord Fakafanua: Fakatapu ki he Feitu'una Sea kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō atu he tuku mai ‘a e faingamālie ko eni ke u fakamatala atu ‘a e Vouti fika 2 ‘a ia ko e vouti eni ‘a e Fale Alea.

Sea ‘oku fie fakahā atu ko e Vouti ‘a e Fale Alea ‘oku polokalama ‘e 2, ‘a ia ko e founa anga maheni pē eni e Vouti ko eni ‘a e Fale Alea, ko e *Leadership Advise*, pē ‘i hono faka-Tonga ko e pule’i mo e fale’i, pea tānaki atu ki ai pea mo e *LA services*, ‘a ia ‘oku ui ko e polokalama e Ngaahi Ngāue ‘a e Fale Alea.

Sea ko e mahalo ko e liliu lahi ‘i he patiseti ko eni ‘a e Fale Alea, tau fakamālō ki he Pule'anga Nu’usila mo ‘Asitelelia hono talitali lelei ke nau tokoni’i fakapa’anga hono langa fo’ou ‘a e Fale Alea fo’ou ‘o Tonga, ‘a ia ‘oku tānaki atu ‘i he’etau ‘esitimetri’o e Ta’u Fakapa’anga fo’ou ‘a e 7 miliona, 2 kilu. Ko e kongā pē eni ‘o e fakamole ki hono langa fo’ou e Fale Alea hangē pē ko e me’a ‘oku mea’i ‘e he Hou’eiki Mēmipa, ko e ngāue ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko, kamata hono fetutukutuku ‘a e ngaahi Potungāue mei he’etau kekelele faka-Fale Alea, ‘i he Ta’u Fakapa’anga fo’ou, pea pehē foki mo e ngaahi ngāue ‘oku ‘amanaki ke kamata ‘i he Ta’u Fakapa’anga fo’ou, ha ia ‘i he tānaki mai ki he’etau patiseti, ‘a ia kapau te mou me’a pē ki he peesi 78, *item* 15, Ngaahi Pa’anga Tokoni Faka, *Item* 20 ‘i he *Sub-program* fika 2, ‘a ia ko e ‘Ofisi ‘o e Kalake Pule ‘o e Fale Alea, ‘oku tānaki ki ai ‘a e 7 miliona 2 kilu.

Sea ko e kongā hono 2 ‘i he kamata mai ko eni e fakatamaki fakamamani lahi he Kōviti 19, na’e to’o mei he patiseti pē ko eni ‘a e Fale Alea hangē pē ko e ngaahi Potungāue ko eni ‘a e Pule'anga ‘a e peseti ‘e 5% ‘o vahe’i ki he ngaahi fiema’u ‘a e Kōviti 19. Ko e peseti ‘e 5% ko ia na’e fakamole ia ‘i he Ta’u Fakapa’anga lolotonga ki he ngaahi fakamole fekau’aki pea mo e Kōviti 19, kau ai hono tokoni’i e ngaahi fāmili e kau ngāue nau tukuvakā ‘i muli hono feinga’i mai nautolu ke fakafoki mai ki Tonga ni, pehē foki ki he ngaahi fakamole fekau’aki pea mo e *e-parliament* mo e ngaahi founa ngāue fo’ou ‘oku ngāue’aki ‘e he Fale Alea lolotonga e taimi faingata’a ko eni.

‘I he patiseti fo’ou Sea ko e peseti ‘e 5% ko eni ‘oku toe fakafoki mai pē ia ‘o fakahūhū ‘i he ‘ū vouti ko ē Fale Alea, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha vouti makehe ia, *item* makehe, ko e peseti ‘e 5% ki he ngaahi me’a Kōviti 19.

Sea ko e me'a fo'ou 'oku kamata 'i he, 'oku fakahū 'i he'etau 'esitimetri Ta'u Fakapa'anga fo'ou na'e 'osi kamata atu pē ia 'i he ta'u ni 'i he va'a ngāue fengāue'aki 'a e 'Ofisi e Kalake mo e Sea pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko hono hiki hake 'a e malu'i mo'ui pehē foki ki he *Medivac* pē ko hono 'ave faka-falemahaki ha Mēmipa Fale Alea ki muli, 'a ia 'i he kuohili na'e fua hangatonu pē eni mei he Vouti 'a e Fale Alea, ka ko e liliu 'i he 'esitimetri fo'ou holoki hifo e vouti ko ia 'o noa (0).

'A ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha pa'anga ki he *overseas medical treatment*, ko e pa'anga 'oku hā 'i he *item* fika 14 kapau te mou me'a pē ki ai 'i he peesi 78, ko e 3 kilu 2 mano 5 afe 5 ngeau. Ko e pa'anga eni 'oku vahe ke hoko atu hono totongi 'a e mo'ua e Fale Alea ki he ngaahi *medical referral* 'i he kuohili. 'A ia kei hoko atu pē hono tātā 'a e ngaahi mo'ua ko ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga fo'ou heni ke toe fua 'aki ha folau faka-falemahaki ha Mēmipa 'oku tau fakafalala he taimi ní ki he malu'i, 'a ia 'o kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane fiema'u faka-falemahaki 'e *cover* ia 'i he'etau malu'i 'a ia 'oku tānaki ki he'etau *insurance*, 'a ia ko e *Vote Insurance* 'oku hā pē he *item* 14 'oku vahevahe holo pē 'ū polokalama, fakalukufua ia ki he 2 kilu 3 mano 'i he ta'u. 'A ia ko e 2 kilu 3 mano 'oku vahe'i 'i he'etau patiseti 'oku fakakau ai 'a e malu'i e mo'ui 'a ia ka mālōlō ha Fakaafononga Fale Alea pē ko ha *staff member* 'o e Fale Alea 'oku ma'u 'enau monū'ia 'i he malu'i ko eni ko e vāhenga ta'u 'e 4. Tukukehe 'a e malu'i ki he mo'ui 'oku 'i ai pea mo e malu'i ki he faito'o ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Lord Fakafanua: ... faka-falemahaki, 'a ia 'oku malava pē ke totongi 'e he *insure* hono fakapuna ha Mēmipa pē ko ha tokotaha ngāue ki muli ke fakakakato e ngaahi fiema'u ko ia.

Fakama'ala'ala ki he Vouti fefolau'aki ki muli mo e fakalotofonua

Sea ko e tau 'Esitimetri, ko 'etau Vouti ko ē ki he fefolau'aki ki muli hangē pē ko e ngaahi tālānga kuo me'a ki ai e Hou'eiki kuo holoki hifo ia 'o noa, ka ko e pa'anga ko ē na'e 'i he folau ko ē ki muli 'oku *vire* pē 'o 'ave 'o tānaki ki he'etau folau fakalotofonua. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u liliu lahi 'oku tānaki mai ia ke fakakakato mai'aki 'a e monū'ia 'a e Hou'eiki Mēmipa ko e folau 'e 8 'i he ta'u. 'A ia 'oku fekau'aki eni pea mo e Hou'eiki Mēmipa mei he 'otu motu, pea 'oku fakaivia'i pē ia 'o fakalahi 'etau ki'i Patiseti na'e vahe ki he folau fakalotofonua mei he folau fakatu'apule'anga.

Ko e me'a pē 'e taha 'oku ou fie lave ki ai Sea, ko e tānaki fo'ou mai 'eni mo loto lelei e Pule'anga pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tānaki mai 'a e pa'anga ngāue Fale Alea ki he *constituency grant* 'a ia ko e *CF* pē ko e *Constituency Fund*, ko e taki 2 kilu 5 mano 'oku tokoni'i 'e he Fale Alea ki he vāhenga 'e 17. 'A ia ko e ngaahi vāhenga 'e 17 taki 2 kilu 5 mano pea 'oku tānaki mai e taki 5 mano ke fakalava hake 'o 3 kilu 'i he vāhenga fili 'e 17.

Ko e 'Esitimetri ko eni ki he vāhenga fili ko ē 'o e Hou'eiki Nōpele na'e 5 mano pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha liliu ki ai fakatatau ki he fika ko eni 'oku hā he 'Esitimetri mahalo ka toki kole pē Hou'eiki Nōpele ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakalava mai 'o kau mai 'a e hiki, hiki mo e Hou'eiki Nōpele mei he 5 mano 'o 1 kilu.

Hou'eiki ko 'ene vahevahe ko ena 'a e *CF* he 'oku hā pē 'i he 'Esitimetri ko e 1 miliona 1 kilu 5 mano 4 afe. Ko e 8 kilu 5 mano ai ko e taki 5 mano 'oku hiki'aki e vāhenga ko ē 17, ko e 2

kilu 'oku t̄naki fo'ou ia koe'uhí ko e *constituency office* e Hou'eiki Nōpele. 'A ia ko e 2 kilu ko ia 'oku vahevahe ia he Hou'eiki Nōpele 'e 9, ka 'oku fakatahataha'i ko e 'ofisi pē 'e taha 'oku nau 'ofisi ki ai. 'A ia 'oku makehe ia mei he CO pē ko e 'ofisi ko ē 'oku vahe ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai he 'oku nau 'ofisi nautolu ia 'e 17. Pea ko e 2 kilu ko ē 'oku 'ave ki he Hou'eiki Nōpele ki he nau 'ofisi 'oku fakatahataha'i pē ia ki he 'ofisi 'e taha.

Tukukehe ia Hou'eiki 'oku 'i ai pea mo e 'i loto 'i he CF 'a e 1 kilu 4 afe 'oku vahevahe ia ki he Hou'eiki Fakafofonga 'e 26, 'a ia ko e taki 4 afe ia 'i he *constituency allowance* 'oku fa'a vahe pē ia hangē ko e founga angamaheni 'i he to'u fili, 'oku fa'a lava pē ke vahe vaeua pea toki fakakakato kapau 'e foki mai e Hou'eiki Mēmipa he ta'u hoko hili 'a e fili, ka na'e 'i ai pē 'a e taimi na'e lava ke vahe fakalukufua pē 'i he ta'u ko ena kimu'a he fili, ke toki me'a pē 'a e Hou'eiki Mēmipa ki ai.

Sea ko e fakakātoa e 'Esitimeti ko eni 'oku tali ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale Alea ko e Patiseti 'Esitimeti 'o e ta'u ni ko e 20 miliona 9 kilu 4 mano 5 afe 5 ngeau. Mahalo ko e 'ū me'a lalahi pē ia 'oku fakatokanga'i hifo 'i he 'Esitimeti fo'ou ki he ta'u fakapa'anga fo'ou, kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i 'oku 'atā pē ke tali atu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ka ko e 'Eiki Nōpele Vahefonua Ha'apai.

Penisimani Fifita: Tapu mo e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 9.

Lord Tu'iha'angana: Kātaki hū atu pē ki'i me'a vave ko eni kae toki me'a ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io sai pē me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea fakamālō ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'i he fakama'ala'ala mai, ko e ki'i fakama'ala'ala pē eni he polokalama *sub-program* 15 fekau'aki mo e vahevahe ko eni e pa'anga fakavāhenga Sea na'e me'a ki ai e 'Eiki Sea pea na'e me'a foki e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku hiki hake 'a e kau Fakafofonga, ka na'e fai pē 'a e femahino'aki ia 'i he talatalanoa pē mo e 'Eiki Minisitā pea ne pehē 'e ia 'e toe 'ohake pē mo e kau Nōpele ia mei he 5 mano ke 1 kilu, ka ko e anga pē foki ia e talatalanoa 'i tu'a, ka ko e fehu'i pē eni ia ki he Minisitā...

<007>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'iha'angana: ...Pa'angá pē 'oku kau ai pē 'uhingá foki he ko e palanisi e ia e patiseti ē ia he fika ko ē na'a ko e 'uhinga pē ia 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke 'omai 'a e fu'u kato makehe ko ē mei Fale Pa'angá. Ka ko 'eku 'ai pē 'e au ke me'a mai ki he lekooti ke mahino pē ia 'oku t̄naki hake, ko e 'uhingá Sea ke mahino pē mai he 'oku 'i ai e taimi ni'ihí ko e tangata lelei pē eni ia, 'oku fai pē 'a e fa'a fakahoha'a ia ki ai pea tali pē ia pea 'omai, ka ko e Minisitā Pa'angá foki 'oku 'i ai 'a e ngaahi *pressure* mo e ngaahi *stress* kehekehe ai he taimi ni'ihí. Taimi ko ē 'oku loto lelei ai pea te lea atu pea tali lelei mai pē ia. Pea 'oku ai e taimi ia 'e ni'ihí mahalo 'oku lahi e ngaahi me'a kehekehe pea te lea atu kita ia pea hanga kehe ia. Ka ko e me'a 'oku

ou kole atu aí, ke ne me'a mai na'a ne me'a mai pē ia 'oua te mou tokanga 'e 'i ai pē, pea 'oku pau pē ke 'oatu mo e 'uhinga.

Sea, toki kamata pē foki he ta'u fakapa'anga lolotongá 'a e ma'u taki 5 manó mo e lele homau 'ofisi, mahino 'aupito 'a e tokoni lahi ki he ngāue 'a e Hou'eikí. Ki'i 'ofisi ē 'oku tu'u mai he mui'i me'a ko ē fakatonga 'o e Fale Aleá, 'oku mahino 'a e 'aonga 'aupito. Ko 'emau toki 'i ai foki eni e fanga ki'i me'a pehē e Hou'eiki, pea 'omai mo e fanga ki'i sēnití pea 'oku mahino ia 'i Ha'apai talanoa pē au ia 'ia mautolu 'i Ha'apai he 'oku mahino ko e seniti fakavahenga ko ē 'a e ongo Fakafofonga 'oku meimei foki ia, natula 'o nautolú, 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Kuo pau ke feinga ke fakalato 'a e ki'i koló ia mo e ki'i vahevahe hifo 'o momosi hifo 'enau sēniti. Ma ki'i sēniti ko eni, te u talanoa pē 'ia au ka 'oku meimei pehē pē mo e 'Eiki Sea e Fale Aleá kaungā Fakafofongá.

Na'a ma fakakaukau ko e 'uhingá foki ko hono momosí pea 'osi pē ia pea 'oku hangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia. 'Osi pē me'á ia 'osi e ta'u momosi atu he ta'ú ni momosi atu he ta'u kaha'ú. 'Oku 'ikai ke fu'u 'i ai ha me'a ia 'oku tau sio 'oku lava. Pea 'oku ma mei to'o lalahi maua, meimei to'o lalahi pē ia 'ai e ngaahi me'a lalahi, 'uhingá tau fakatātā hangē ko e 5 mano 'oku lava, pea hangē 'oku nau kamatá pea na'a ku 'osi lea pē au 'i Fale Alea ka ai ha me'a fo'ou 'oku pau pē ki'i kamakamata ke feangai mo ia. Hangē ko eni na'a ku ki'i kamata pē au he Kauvai Ha'ano. He 'oku 'osi ko eni 'a e me'á pea toki 'omai 'etau va'a Laó 'a e ngaahi fu'u alepau mo e hā fua ka 'oku ou fakamo'oni ai ka kuo pau ke feinga'i ke *practice* ke mahino 'oku te *accountable* ki he me'a 'a e pa'anga 'o e fonuá. Ka na'e ki'i kamata pē ia 'i Kauvai Ha'anó fiefia lahi mei Fakakakai, Pukotala, Ha'ano, MUITOA vahevahe, vahevahe ko íá lavalava 'enau me'a ngaahi me'a lahi. Na'e 'osi fakahoko pē he'emau 'a'ahi he ta'u kuo 'osi.

'I ai e ngaahi me'a he fanga ki'i motu 'e ni'ihi, talu ē mei he ta'u 'e 20 tupu, fakatātā hangē ko Lofanga. He ko e fa'ahinga hala 'o e ki'i motu ko ení 'oku tafe e va'í he me'a pehē pea ko e ngaahi luo ko íá, pea 'oku pehē ko e solova'angá ko e sima'i. Ma pehē leva mo e Sea 'o e Fale Aleá, 'ai e taki 5 mano ko eni 'a eni ko ē 'oku 'amanaki ki he 21/22, 1 kilu ia fai mo kamata 'a Lofanga ia sima'i honau halá ke fai mo mahino pea kapau 'oku 'i ai ha toenga, 'oku loto lelei 'a e kāinga ia mei mulí ke nau toki fakakakato mai pea 'e 'ai ia 'a ia ko e 5 manó ia. Ongó na mai Sea ko eni ne me'a e Palēmia holo mo e Pule'angá tanupou e ngaahi uafu, Nomuka, 'Uiha, ngaahi me'a lalahi ia pea 'oku 'aonga ia. Ka toe 'omai 'a e 5 mano ko ení vaeua'i mālīe pē ia taha ki hē taha ki hē. Pea ka toe hoko atu e langa e uafu ko íá 'oku kei tōnounou e ta'u kaha'ú toe 'ai atu ko e 'uhingá kae fei mo lava ia. Pea 'oku pehē 'a e hokohoko pehē mai 'a e 'amanaki ko eni 'a e vahe lalahi ko eni 'i he sēniti ko eni 'oku 'omai ki he kau Nōpelé.

Pea ko ia 'Eiki Minisitā Pa'anga, me'a mai ke tau, he 'ao 'o e Fale Alea 'o Tongá ko e 'uhinga he ka ke toe fakalahi ha me'a hē 'e 'ikai ke me'a ia, 'e toe 'ova 'a e patiseti ia pē 'e me'a mai pē koe te mau 1 kilu pē mautolu. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a atu. Tapu atu ki he Feitu'ú na Sea,.

Sea Komiti Kakato: Kuo ma'u ha'amou palau mei he Hou'eiki?

Mo'ale Finau: Ko ia na'e 'ai ke u fakahoha'a atu ai.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me'a 'oku ke toe malanga ai.

Mo'ale Finau: Mālō. 'Eiki Sea ko e tu'u pē ke u muimui atu pē he me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. 'Oku 'ohake 'e he Nōpele 'Eiki Sea 'a e fo'i fakakaukau 'o e palani ko e ki'i fo'i fakakaukau ia ke u ki'i hu atu ai 'Eiki Sea,...

<008>

Taimi: 1150-1155

Mo'ale Finau: ... 'Eiki Sea ko e ongo 'Eiki Nopele ko 'eni na'a mau 'a'ahi fakataha, pea 'oku 'ikai ke u 'oatu 'a e me'a ko 'eni ko ha'aku lipooti 'a e 'a'ahi, ko 'eku 'oatu 'a e me'a ko 'eni ke fakafetaulaki 'a e palani 'oku ou 'ilo lelei 'oku nofo mo e ongo Hou'eiki Nopele ko 'eni. He ko e me'a 'Eiki Sea 'ou ou poupou lahi taha ki ai ko e silini ke fetaulaki mo e palani he ko e anga ia 'o e langa fonua. He 'ikai ke tau fakahingoa ha silini ta'e 'i ai ha me'a 'e fakamole ki ai. Te u 'oatu 'eku fakatātā ko e 'uhi hangē pē ha tukuhua mai 'a e 'Eiki Nopele ki he'ena seniti Ka ki he motu'ā ni ia 'Eiki Sea kapau 'e fakapapau'i 'e he kakai 'o e fonua ko e silini 'oku tafe, tafe totonu pea tafe ki he mou'i 'a e kakai 'Eiki Sea, fiefia pē kakai ia. Ko 'ene 'ilo'i pē 'e he kakai 'oku tafe hala e silini mamahi 'a e kakai 'o e fonua pea 'e holo 'a e me'a kotoa pe.

'Oatu e ki'i fakatātā, mau ō atu ki Mo'unga'one 'Eiki Sea lipooti mai ia mei Mo'unga'one kuo 'osi e kāinga 'a e to'utupu he ō ki he toli ko e mātu'a vaivai pē 'oku toe 'Eiki Sea mo e kau Faifekau mo e Taki Lotu kae me'a pē foki e Sea 'o, ko 'emau takai pē Sea 'oku 'ikai foki ke u, ma fu'u lava kole atu Nōpele mai e silini ko ē mo e silini ko ē, mau femahino'aki 'Eiki Sea 'e hanga pē 'e he fo'i 'elemēniti 'o e vahevahe taau 'o fakahinohino'i 'emau fononga. Pea ko e tumutumu ia 'eku fiefia he 'a'ahi na'a mau fai 'Eiki Sea na'e 'ikai ha'amau fetalanoa'aki ke ma fie kau atu he'ena nima manó neongo na'a ma 'osi 'ilo lelei 'oku 'i ai. 'Oku 'i ai e ua kilu 'ia maua. Ka ko e taimi ko ē na'a mau fononga ai 'Eiki Sea 'emau fetalanoa'aki hangē pē 'oku fetaulaki homau laumālie ke mau pipiki kotoa ki he fo'i 'elemēniti Faka-'Otua ko e vahevahe 'oku taau. 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, na'a ke ongo'i 'oku vahevahe taau e nima mano mo ho'o ua kilu tupu?

Mo'ale Finau: Ko eni te u toki a'u ki ai ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Me'a Ha'apai 12 ki he tokoni e ongo Fakafofonga Nopele ki Ha'apai

Mo'ale Finau: Ko e taimi ko ē na'a mau fono ai 'i Mo'unga'one 'Eiki Sea na'e tautapa mai he mātu'a ha ki'i palau hangē ko e me'a na'a ke me'a 'aki pea u 'eke atu leva ki he kāinga ko e 'ai palau ke hā? Ko homou ki'i kelekele 'oku si'isi'i pē 'oku fe'unga pē mo ha huo sipeiti mo ha huo langa, fakalea mai he tangata'eiki, Fakafofonga ko e taimi ko ē 'oku houhou ai e taulanga Mo'unga'one pea 'oku mea'i pē he Feitu'una kuo pau ke toho e vaka ki 'uta. Pea kuo 'osi 'a e to'utupu he ō ki muli. Pea ko homou vakai mai ko hai te ne toe toho mai e vaka ko e palau pē te ne lava. Pea u 'eke ko e palau 'oku tolu mano valu afe 'a e palau 'Eiki Sea. Pea u talaange ko e fiha te mou ma'u? Talamai 'e nautolu ko e ua mano 'uhinga foki ia Sea he 'oku nau 'oange foki e taha mano he ta'u ko ē 'ilo 'e nautolu te u toe 'eke atu ko fē taha mano ko ē talamai ko eni mo e taha mano ko ē he ta'u ni 'e toe 'oange pē mo ia kae toe ai e taha mano valu afe, fakalongolongo pē ongo Nōpele 'Eiki Sea. Ko e taimi ia 'Eiki Sea na'a ku ongo'i ko u ki'i faingata'a'ia he kapau te u hiki 'enau 'inasi faifai pea mamahi mai 'a Hihifo pē ko Pangai

hiki 'e nautolu 'aki e valu afe pē ko e taha mano. Kuo me'a mai e 'Eiki Nōpele Sea, 'e 'ofisa kolo ko e taha mano valu afe te u to'o atu ia 'e au mei he'eku nima mano. Neongo na'e hanu e Fakafofonga 13 'Eiki Sea, Fakafofonga 13 foki Sea 'oku meimei ki'i vahe atu pē ki Faleloa ko fē e ngaahi, na'a mau hanga pē 'o mau felotoi 'oua te mou toe lau kolo ui 'emau fononga ko e fononga 'a e Ha'apaiveu.

Ko 'emau fononga 'Eiki Sea na'a mau hanga feinga'i ke toho mai 'a hotau fatunga motu'a 'a e takai'i 'a Tupou 1 'i he 'ū motu 'o fī e kafa mo hono fakatahataha'i 'Otu Ha'apai. Ko e laumālie 'Eiki Sea na'e fai 'aki 'emau fononga mo e ongo 'Eiki Nōpele. Pea na'e foaki ai 'Eiki Sea, ko Lofanga ia 'osi 'oange honau 'inasi pea 'oku nau 'ai 'e nautolu, 'ai 'e nautolu 'enau 'āfonua ko e hā fua, 'ikai ke 'i ai ha silini ia ki he fo'i halá. Pea 'oku ke mea'i pē Sea e motu ko eni ko e faka'uhinga na'e 'omai he 'ofisa koló ko e taimi ko ē 'oku fai ai e lotu hengihengi 'oku 'ikai ke toe lava ha fine'eiki ia 'o 'alu ki he lotu. Ko e fo'i hala pelepela pea 'oku, na'e me'a mai leva e 'Eiki Nōpele 'oatu 'e ma taki nima mano. 'Eiki Sea kapau ko e natula ē 'o e palani mo e vahevahe koloa 'a e fonua 'Eiki Sea, kiate au 'Eiki Sea ko u tui 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne toe hanga fehu'i kapau 'oku tafe lelei e me'a ko e silini. Mahino pē kiate au e ngaahi me'a 'oku fa'a 'ohake fekau'aki mo e silini ko eni pea 'oku mahino pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakapolitikale ia mo e ...

<009>

Taimi: 1155-1200

Mo'ale Finau: ... ngaahi ui ko iá. Ka ki he motu'á ni ia 'Eiki Sea kapau 'oku tafe e silini 'o fai 'e ha taha, ha taha pē 'i he Fale ni pē ko ha feitu'u ke 'aonga ki ai e kakai e fonuá 'Eiki Sea kuo 'osi *ok*. Pea ko ia Sea 'oku 'oatu pē au ki'i poupu ko eni lahi mo e ngaahi feitu'u kehe. Lahi e ngaahi tokoni ia Sea hanga he Ha'apai 13 ia 'o ta'ofi. He 'oku ke mea'i Sea ko e Seá ko Faleloa pē ia. Manatu'i 'oku tofi'a pea ko e Fakafofonga Fika 1 ko Kauvai ia. Ko au ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha Nōpele ia ke Fakafofonga mei hoku tafa'aki ko Tuita pē ia pea 'oku 'ikai ke Fale Alea ia. Faka'ofa 'eku ki'i, 'eku ki'i nofo ko ē 'aku ko ē sio atu ki he silini ko ē ka na'e lahi ange e me'a na'e tafe mai kia au. 'A ia 'oku 'i ai pē hono 'uhinga 'Eiki Sea mahalo 'oku sai'ia pē ongo Nōpele foki ia mahalo heku, 'i he'eku anga ko ē 'eku feohi mo hoku kaingá. Ka 'oku, kae kehe ko e anga pē 'eku lau. Ko u fakamālō ki Ha'apai 13 mālō e kātaki 'i ho'o tukuange mai ho'o ongo Nōpelé ke na kei 'ofa mai pē ki Ha'apai 12. 'A ia ko Ha'apai kátoa ke lava ke tofu. Lahi pē ngaahi me'á 'Eiki Sea ka 'oku 'ikai ke u lotu ke u 'oatu na'a pehē ko u hanga 'o fakahikihiki'i. Hangē ko e uike atú 'Eiki Sea ne toki 'osi atu ai 'a e *Chancellor* ko ē 'a Siamané tokotaha ko ē *Angela Merkel*. Ko e taha hono mālohingá na'e 'ikai ke koniseti'i pē tu'uaki'i pē *cheer* 'e ha taha 'ene ngāue lavame'á. Ko e tokotaha ko e taki ko e *leader*. Na'e 'ikai ke 'i ai ha'ane kau *cheer leader* ke nau takamilo holo 'o tu'uaki ko e tangata hā ē. *No!* Ko e fefine ko eni 'oku taku ia 'Eiki Sea ko e *Lady of the World* pea ko e to'onga taki ia 'Eiki Sea 'oku ou ui mo fakaafe ki he Fale ni mo e kakai e fonuá ke tau foki mu'a 'o fai e ngāue ko iá pea ko u fakamālō ki he ongo Nōpelé. Mālō pē neongo pē 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Kuo fe'unga ho'o me'á. Ki'i taimi pē Tongatapu 9 ka u fakama'opo'opo e me'a *recipe* lelei 'aupito fo'i kuki ho'omou feohí. Ko e pangó na'e 'ikai ke 'i ai ha me'akai ia 'e kuki 'o tuku ...

Mo'ale Finau: Sea na'e 'i ai pē fanga ki'i me'a kehekehe ...

Sea Komiti Kakato: Nau pehē te ke fokotu'u mai 'o poupu ki he 'Eiki Nōpelé ka 'oku ke fou pē koe ho halanga fononga. Me'a mai koe Tongatapu 9.

Mo'ale Finau: Mālō.

Veivosa Taka: Sea. Ke ki'i hoko atu ai pē Sea ...

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Sea e Komiti Kakatō ...

Veivosa Taka: ...'emau ki'i feitu'u 'amautolu kae toki me'a mai e Hou'eiki ...

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí ...

Veivosa Taka: Kae kole ange ke fai mo me'a mai e Minisitā Pa'angá ia ...

Penisimani Fifita: Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Kakaí.

Veivosa Taka: Kae fai mo tali ia ka tau toki hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Ko e kole ē Tongatapu 9 ke tafe pē 'a Ha'apai he'enua fononga ko ení he na'e toe 'i ai mo e me'a ia ke nau totongi ko e vaka sotiá na'a nau fononga kotoa aí.

Veivosa Taka: Mālō 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia. Me'a mai.

Veivosa Taka: Ma'u e faingamālie. Tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku ongo'i pē 'oku lolotonga tafe 'au. 'Oku 'ikai ke u toe loto ke fakahoha'asi e taimi kae fakafoki ki taumu'a he ko e 'uhingá he ko 'emau tautapá ki taumu'a. Na'a toe 'i ai ha fa'ahinga me'a ia 'o toe lēvei ai 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā. Ka ko u poupuu atu ki he fokotu'u 'oku fakahokó. Sea ko e fiefia lahi e kaingá 'i he 'ofa kuo faí. Pea ko u tui 'oku pehē holo pē mo e kau Hou'eiki ko ē. Ka ko e faka'amu ia 'a Ha'apai ko e tu'unga ē ke tau 'i ai Fale 'Eiki ke tau ngāue fakataha mo hotau Hou'eiki ka tau langa fonua. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito. Ko e laumālié ē Fakafofonga Ha'apai 13. Ko e motu'á ni ia 'oku tokoni ia ki he 'ā kolo 'a Holopeká ka ko e Vava'u au ia. Sio ki he ngāué 'ene mālié vahevahe taau ia. Me'a mai Minisitā. Me'a mai ha talafungani lelei ka 'ikai takitaha kumi 'ene mo'ui 'etau fononga atu ko ení ke faka'osi 'etau ngāué.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Seá pea mo e Hou'eiki e Falé 'Eiki Sea. Ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Sea e Fale Aleá hono 'omai e ki'i fakama'opo'opo nounou mo mahino 'aupito. 'Uluaki ke fakatokanga'i he Hou'eiki 'oku tau mafuli ki he founga ko ē 'oku malu'i ki tu'apule'angá kautaha malu'í. Founga ia 'e nounou ange ai pea, fakamolé tautefito ka 'i ai ha ni'ihi 'oku 'ave fakafalemahaki 'o fu'u fuoloa.

Poupuu ke tali e fakalahi 'a e vouti Hou'eiki Nopele mei he 5 mano ki he 1 kilu

Fakatokanga'i pē he Fale ni e ki'i fakalelei'i 'a e vāhenga ko ē 'o e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí 'aki e 5 mano. 'A ia 'o hiki hake mei he 2 kilu 5 mano ki he 3 kilu. Sea na'e ki'i ta'omia pē he ngāue 'a e tamaiki ia 'a e hiki ko ení 'o e 'inasi Hou'eiki Nōpele ke hiki hake mei he 5 mano ki he 1 kilu. Pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku 'osi mea'i pē ia he kau Fakafofongá 'a e 'aonga

pea mo e, ko e ‘uluaki ta’u pē foki eni ia na’e ‘oange ai e ‘inasi ko eni pea mo e ‘alu ko ē ‘a e seniti ‘o fakaivia ‘a e ngaahi kupu kotoa pē ko ē kakaí pea te u fakatātā ‘aki pē au ia mo e ‘Eiki Nōpelé. Ko e taimi pē ‘oku ma me’a maua ki Ha’apai pe ko Vava’u ‘oku ma māfana maua he katoanga ko iá. ‘Oku ‘i ai ‘ema tokoni ‘amaua ia ki ai. ...

<002>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Ko e Hou’eiki Nōpele ‘oku ‘ikai ke fakangatangata ‘enau fekolosi’aki ‘o tokoni he ngaahi, ‘i he me’a ko ē ‘oku nau me’a ai, ‘a ia ko e toki fai pē ki’i sio ia ki ai pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Ko e me’a mahu’inga pē ia ke fakapapau’i e founa ngāue ‘oku ‘alu e pa’anga ko eni ‘o tokoni’i ‘aki e ngaahi kulupu ‘a e sōsaieti, pea ‘oku ou pou pou atu au ki he fokotu’u ko eni ke tau tali ke fakalahi e vouti ‘a e Hou’eiki Nōpele ke tokoni’i ‘aki ‘a e 5 mano ‘a ia ‘e liunga 9 ia ‘oku .450 miliona ke fakalahi ai ‘a e ‘Esitimeti. Mālō ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole mu’a ‘Eiki Sea, fēfē ke tuku mai ke fai’aki ‘emau *recommend*, ‘uhinga kapau te u *recommend* atu ‘oku ngāue lelei ‘eku ongo Nōpele pea hiki naua ia. ‘Ikai ko e anga pē ‘eku fokotu’u fakakaukau Sea, ko au ‘ikai ke u toe tāla’a au ki he ‘eku ongo Nōpele, he ko e ‘uhinga he ‘oku ou ‘ilo ‘e au e silini mo e feitu’u ‘oku ‘alu ki ai, ‘ikai ke u tokanga fēfē ki he kau tama ko ē ‘ikai ke u ‘ilo ki ai Sea...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea tuku pē mu’a ke mau ki’i ...

Mo’ale Finau: ...ki’i fakakaukau pē.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...kapau ‘oku pehē tuku ‘ene fakakaukau kae ‘ai e me’a ko ē ‘oku me’a’aki ‘e he Minisitā Pa’anga, ko e me’a ena te ke vevela ai e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

Mo’ale Finau: ‘Oku ke mea’i lelei pē ‘oku ou lave’i lelei moua, pea mo e ‘ū me’a ia ka ‘oku ‘ikai ke u loto au ke u talaatu ke mou me’a ki ai, ko u pukepuke pē ‘a ho’o me’a mai ko ena, fakamama’o mei ai, fakamole ki he Feitu’una, fai e me’a ‘oku me’a atu ‘e he Minisitā Pa’anga ka tau nounou.

Mo’ale Finau: Sea, ‘oku ou kole atu ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e ‘ai ke ke hā, ke ke sivisivi’i mo au.

Mo’ale Finau: ...kole ki he Nōpele ke tuku ‘ene fakamanamana.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ko ha fakamanamana ko ‘eku talaatu pē ‘e au ‘a e me’a ko ē ‘oku ou lave’i.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e laumālie lelei ia na'e tuku mai ai ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, hangē 'oku ke hanga 'o tukuhifo mautolu 'a e toenga.

Sea Komiti Kakato: ...'e he Minisitā Pa'anga.

Mo'ale Finau: 'Ikai ...

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku ou pehē 'oku kei toe lahi pē 'a e vouti ko eni ke fai ha feme'a'aki ai.

Mo'ale Finau: Sea kapau 'oku 'ange pē 'ene 'inasi 'ana kapau 'oku ne fakahoko lelei pē hono fatongia, 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e maumau.

Sea Komiti Kakato: Ko 'etau taimi, mou toki me'a mai ke faka'osi 'etau me'a 'ana.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kapau te tau pehē Sea te tau sivilivi'i mo moutolu kau Fakafofonga, 'oku kovi ia.

Sea Komiti Kakato: Tau liliu 'o Fale Alea. Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā. Mālō.

'Eiki Sea: Tolo e Fale ki he 2.

Toloi - Taimi 12 ho'atā

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'etau ngāue 'oku 'i he Komiti Kakato, tau liliu.

<007>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Sea: .. ki he Komiti Kakatō, kole atu ke tau liliu.

(Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e Komiti Kakato – Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga).

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie, hoko atu 'etau, ho'omou feme'a'aki 'oku tau 'i he Vouti Fika 2 pē 'a e Fale Aleá. Me'a mai.

Fakamalo'ia hiki e pa'anga faka-vahenga mei he ua kilu nima mano ki he tolu kilu.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakatō tapu mo e Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele, tapu ki he kaungā Fakafofongá tapu ki he

Kalake Pulé kae 'uma'ā e kau ngāué. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi kei lākoifie lelei pē hotau Haú 'Afio 'a e Taloni e Fonua, laumālie e Kuini kae 'uma'ā 'a Hono Fale, pea 'oku lelei e Tonga kotoa 'i Tongá ni kae 'uma'ā 'a mulí na. Sea ko e fakahoha'a atú felāve'i pē pea mo 'etau silini 'o e Vāhenga. 'Oku 'i ai 'a e fakamālō mo e fiefia lahi ki he Pule'angá kae 'uma'ā 'a e Minisitā Pa'angá pehē ki he'ene kau ngāué 'i he fakalahi ko eni kuo fai ma'a e pa'anga 'o e Vāhengá mei he 2 kilu 5 mano ki he 3 kilu.

'Oku 'i ai e fakamālō ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá kae 'uma'ā 'a e Va'a Pa'anga 'a e Fale Aleá 'i he fatongia ko iá. Ko e 'uhinga pē 'eku fokoutua atú ke fai atu 'a e fakamālō ko ení. 'Oku 'aonga lahi 'aupito 'aupito e pa'anga ko ení, 'aonga lahi 'aupito 'aupito ki he fatongia 'o e motu'á ni pea mo e Vāhenga. Hangē pē ko ia na'e Tō Folofola ki ai e Tu'í, na'e toka hono fiangaló ki he mo'ui leleí. Kuo lava 'o kumi 'emau me'alele 'e 2 'o ngāue'aki 'e he ongo Senitā Mo'ui 'i Fua'amotu mo Mu'a, ke tokoni ki he kau 'Ofisá koe'uhi ki he mo'ui lelei 'a e kāinga. Pea 'ikai ko ia pē ka na'e toka hono finangaló ki he ako leleí. Lava 'o fai 'emau pō ako ko e ta'u fiha eni e lele mai 'a e pō akó vahe'i mei he silini ko ení. Foomu 5, 6, 7 ko e olá ma'olunga 'aupito 'aupito 'a e ola ko iá. Pea 'ikai ko ia pē ka 'oku lava 'o tokoni e pa'anga ko ení ki he ngaahi ma'u'anga vai. Ma'u'anga vai taki paipa, ngaahi 'ahó ni fu'u lahi 'a e havilivilí koe'uhi ko e 'ū tangikē 'oku nofo mei 'olunga, pea 'oku fiema'u ia ke langa ha nofo'anga lelei pea 'oku tokoni 'aupito 'aupito 'a e pa'anga ko ení, pea 'oku 'ikai ko ia pē ka 'oku tokoni atu ki he tanutanu homau ngaahi halá, 'o tali ai pē ki he taimi lahi ke fai ai ko ē 'a e tanu hala fakakātoá.

Ko ia 'oku pehē 'a e fakamālō mo e fiefia, lava 'o fokotu'u 'a e 'ofisi 'i ai 'a e ongo 'Ofisa 'e 2 talitali 'a e kāingá, tokoni kiate kinautolu ngaahi me'a 'oku nau fiema'u, ngaahi me'a faka'eke'eke tokoni lahi 'aupito 'aupito pea ko e 'uhinga ia e fokoutua 'a e motu'á ni, ke fai atu e fakamālō 'i he hounga'ia 'i he pa'anga ko eni kuo foaki mai 'o tau toe hiki ki he 3 kilu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fale Aleá. Sea ko e vouti ko ení 'oku 'i ai e 'amanaki 'a e motu'á ni hā mai 'a e laumālie 'o e feilaulaú koe'uhi ko e patiseti fe'amokakí. Pea hangē pē ko e taumu'a 'o 'etau hiki mai 'o fakafo'ifo'i voutí, te tau lava 'o vakavakai'i ha ngaahi fakamole 'oku ai ha ngaahi fakamole 'oku fakananivi kae lava 'o holoki ia pē to'o pē 'ave ki ha feitu'u 'oku toe vivili ange 'a e fiema'ú.

Sea ko e Vouti ko ení 'oku hiki'aki mei he pa'anga 'e 13.5 milioná – ki he pa'anga 20.9 miliona hiki'aki ia 'a e 7 miliona tupu 'ova he peseti 'e 50. Na'e 'i ai 'a e fokotu'u mei he Palēmiá 'i he ta'u kuo 'osí Sea ke to'o 'a e peseti 'e 20.

Lord Tu'iha'angana: Sea fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu.

Lord Tu'iha'angana: Na'a tu'u ha mafu ha taha fakaokifā ho'o me'a maí he fu'u hiki lahi ko ení. 'Oku teu fai e langa 'a e Fale Alea 'o Tongá 'a e Fale Alea fo'ou, pea ko ena 'oku mahino pē ko e pa'anga muli ena...

<008>

Taimi: 1410-1415

Lord Tu'ihanga'angana: ... 'a e fitu miliona ko ena 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatokanga'i pē Fakafofonga. 'Io 'oku kau mo e teu e langa Fale Alea fo'ou.

Siaosi Pohiva: Ko ia mālō Sea 'oku fakatokanga'i pē kae 'i he vāhenga Sea peesi e 78 'oku hiki 'a e hiki 'aki 'a e mei taha kilu tupu pea mo e fefononga'akí 'oku hiki mei he taha kilu nima mano ki he taha kilu nima manó ki he taha kilu hiva mano tupu. Ko 'eku fakalea pē 'a'aku Sea ko e Fale eni 'oku totonu ke 'uluaki hā atu mei ai e feilaulau na'e fokotu'u he 'Eiki Palēmia 'o e ta'u kuo 'osi ke to'o taki pēseti 'e 80 mei he vāhenga 'o e kau Minisitā mo e kau Fakafofonga Sea. 'Oku mei 'osi e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku ou kei fakaongoongo pē 'e lava ko ā 'o fakahoko e fo'i ngāue ko ia. Kiate au ko e me'a ia ko e feilaulau 'e Sea na'e toki hanga 'e he Minisitā Pa'anga 'o talamai 'e lava 'o toe 'omai mo e fo'i nima kilu, Sea ko e fu'u *budget deficit* eni tufa pehe'i pē silini ia? Lolotonga ko ia 'oku 'i ai e ngaahi *priority area* ko e mo'ui ko e tau'i 'a e drugs ko e feitu'u ia 'oku totonu ke fai ki ai e 'ave silini ko eni 'oku talamai ia 'e toe 'omai mo e silini ia 'o fakahū mai ki he Vouti 'a e Fale Alea 'oku kei tau kei lava pē tautolu 'o feilaulau. Ko e seniti eni 'oku 'ai ke tau ō 'o to'o mai mei he tukuhau 'a e kakai Sea 'oku tufa pehe'i pē ia. Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu. Fakatonutonu atu ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Founga 'e tolu ki hono fakapa'anga 'o e fe'amokaki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Falé. Sea na'a ku, ko e fakatonutonu na'a ku lave ki he founga 'e tolu ko ē 'e ngāue'aki pea 'oku lolotonga ngāue'aki 'e he Fale Pa'anga ki hono fakapa'anga ko ē 'a e fe'amokaki ko eni. Tatau tofu pē mo e patiseti ko ē he ta'u ni 'uluaki founga 'Eiki Sea lolotonga hoko atu pē Fale Pa'anga ia 'i he alealea mo e ngaahi hoa ngāue kau ai e ongo pangikē ki ha tokoni fakapa'anga (*grant*).

Ua ko e ua ki ai 'oku 'osi fakapapau'i mai e tokoni ia pea mei 'Aositelēlia. *Budget support* ki he patiseti pea ko hono tolú leva ka 'ikai ke fe'unga e seniti ko ē 'oku ma'u mai mei he 'uluaki mo e uá pea 'e ngāue'aki leva 'e he Fale Pa'anga 'a e *reserve* pa'anga ko ē 'a e fonua na'e talifaki 'oku toe ko ē he kato he neongo e fokotu'u mai he ngaahi fonua ia ko eni Sea 'oku 'ikai ke toe hiki ha tukuhau. 'Oku 'ikai ke toe hiki ha tukuhau ko ia kou kole atu ki he Fakafofonga ke fakamama'o pea mei he fa'ahinga malanga fakapulou ko ia 'Eiki Sea. Mālō.

Siaosi Pohiva: Sea. Tu'o fiha eni hono fai 'e he Minisitā e fa'ahinga lea pehē ko e malanga fakapulou ko e malanga eni he fika na'a ke 'omai ke hiki e takim, 'a e Vouti e kau, 'a e pa'anga *constituency* 'a e kau Nōpele mei he nima mano ki he taha kilu. 'Oku tau fiema'u ke tau feilaulau ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e pa'anga ko ia ko e pa'anga ko ia 'oku hiki hake ai 'a e fakalahi 'aki ia 'a e *deficit* ...

Siaosi Pohiva: Pē ‘oku ha’u mei fē Minisitā Pa’anga ka ‘oku hiki ko e fo’i poini ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e pa’anga ko ia ‘e kole ia ‘e he Potungāue Pa’anga ia ki tu'apule'anga.

Siaosi Pohiva: Pē ‘oku kole pē ‘ikai ko ‘eku poini ‘oku hiki. ‘Oku fiema’u ke tau feilaulau ko e fu’u taimi ko eni taimi fakatu’utāmaki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e poini ko ē ‘oku mahu’inga ‘oku ‘ikai ke hilifaki he tukuhau fo’ou hangē ko ho’o malanga. Ko e fakatonutonu ia.

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘ikai ko e me’a ia ‘oku mahu’inga Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakatonutonu ia ‘Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Ko e taimi faingatāmaki ko eni ‘oku fakapotopoto e me’a ke ‘ave ki ai. Kuo hā ka ‘ave ia ki he Potungāue Polisi ke fai ‘aki ‘enau ...

Lord Fakafanua: Sea kou fie fakatonutonu atu e Fakafofonga Tongatapu 1.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Fakatonutonu ‘oku ‘ikai hiki e vouti ‘a e Fale Alea.

Lord Fakafanua: Me’a ‘a e Tongatapu 1 ‘oku hiki ‘etau patiseti Sea ka kou fie tali atu ki ai ‘oku hala 'ene ma’u ko e hiki ‘aki e fitu miliona hangē pē ko e me’a ko eni e Fakafofonga ‘a Ha’apai 1 kau Nōpele ko e langa ia e Fale Alea. ‘A ia ‘oku ‘ikai ko ha tākaki fo’ou ia ‘oku ‘osi mahino ko e ngāue ‘oku pau ke fakahoko.

Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki he hiki ko eni e fefolau’akí hangē ko e fakamatala ‘anenai ko e patiseti na’e vahe ki he folau ki muli ‘oku ‘ave ia ki he folau fakalotofonua pea ‘oku tokoni ia ke fakalava’aki ‘a e folau tu’o valu e Hou’eki Mēmipa ko ‘enau totonu. ‘A ia ko 'ene me’a ki ai ‘oku hala pea ko e hiki ko eni ki he kau ngāue ko e vāhenga ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Tokoni Palēmia Mālōlō ‘oku to’o ia mei he vāhenga ko eni e Pule'anga ‘o fakafoki mai ki Fale Alea ko e ‘uhinga ia ‘oku hiki ai e vāhenga ko eni e Fale Alea ki he ta’u fakapa’anga fo’ou. Ko e tokoni atu pē ki he'ene me’a ‘oku hala 'ene ma’u kapau ‘e toe fiema’u ke fakaikiiki atu toki ‘oatu pē ‘anai.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai kae ko e ‘Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1415-1420

Sea Komiti Kakato: ... ko e fakamaamá ē Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Mālō e fakamaama Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai koe ha me’a kehe he ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai e fakatotonu ‘e 2 pea ‘oku hala ho’o ma’u’anga talanoá. Mālō.

Fehu’ia fakamole ki he ‘a’ahi Faka-Fale Alea

Siaosi Pohiva: Ko ia. Sea na’a ku ‘eke ki he ‘ofisa he Palaní na’a ku ‘eke ki he ‘ofisa ‘o e Palaní pē ko e hā hono ‘aonga ‘emau ‘a’ahi na’e toki faí kimu’a pea tāpuni pea fakaava e Fale Aleá. Pea ne talamai ‘oku *due* e lipooti ko iá ki ‘Okatopa ‘o e ta’u ní. ‘A ia ‘oku mahino ‘e toki hū mai he ta’u fakapa’anga he ta’u fo’ou ke fai hano fakakaukau’i ai. Sea ki he motu’á ni ko e fa’ahinga, fa’ahinga fakamole ‘oku ‘ikai ke fu’u loko mahu’inga mālie. ‘E a’u ia ki he ta’u fo’ou kuo ‘osi e ngaahi *priority* ia ngaahi feitu’ú.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Siaosi Pohiva: ‘I he ‘a’ahi ko eni na’e toki ‘osí.

‘Eiki Minisitā Polisi: Kole pē mu’a ‘e Fakafofonga ...

Siaosi Pohiva: Ko ‘eku fakamatala atu pē au e *process* ‘e Sea kuo ‘osi fakahoko mai ko e ngaahi lipooti ko ē ‘e toki ...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko e, ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu Sea ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā. Ko ho tokoni?

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ‘eku fakatonu ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu?

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Ola ‘o e ‘a’ahi ‘oku fiema’u ke hiki e pa’anga fakavahenga kau Nopele

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ‘eku tokoní ‘Eiki Sea ko e fakatonutonú koe’uhí ko ‘ene me’a ko ē pehē ko e ‘a’ahi ko eni na’e fai ko eni ko ē ‘a eni ko ē kimu’a pea fakahū mai ko ē ‘a eni ko ē Patisetí mo e fakaava ko ē Fale Aleá ne pehē ‘e ia ‘e toki fakahū mai ia he ta’u fakapa’anga ka hoko. ‘Eiki Sea ko e ‘a’ahi ko iá ‘oku makatu’unga ai e hiki ko eni ko ē fiema’u he kau Nōpelé ke hiki e, ‘enau pa’anga fakavāhengá ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u na’e fai he ‘a’ahí. Ko e ngaahi me’a kotoa ko eni ko ē, ‘a ē ko ē ko ‘eku fakatonutonú ...

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. ‘Oku ‘ikai ke, ‘ikai ke ‘aonga e fakatonutonu ia ko ē.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e me’a ia ‘a e Sea ke ne talamai pē ‘oku tonu pē ‘oku hala.

Siaosi Pohiva: Ko e *process* na’a ku ‘eke ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ...

Siaosi Pohiva: Talamai ‘oku *due* ‘i ‘Okatopa.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ‘uhi, mahu’inga ko ē ‘o e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga kātaki.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘A’ahí.

Sea Komiti Kakato: Ko e, ‘oku tonu ‘aupito e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā. Na’e ‘uhinga pehē ‘a’ahi kimu’a he Patisetí ke kau kotoa ‘i he ngāue ko eni ‘oku alea’i ko ení.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka ko e ‘uhinga ia e fakatonutonu ‘eku fakatonutonu atú Sea ...

Sea Komiti Kakato: Pea ‘oku ‘ikai ke mo’oni ho’o me’a ‘au ‘e toki lipooti, mālō.

Siaosi Pohiva: Ko e tali eni mei he palaní. ‘Oku toki *due* e ‘ū lipooti ko iá ‘i ‘Okatopa ka ‘oku ‘osi mavahe tautolu mei ‘Okatopa.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka ko e, pea ko e, ko hono mahu’inga ko ē ki he Fakafofongá ‘a e ‘a’ahí ...

Siaosi Pohiva: ‘Oku te’eki ke *present* ‘a e ‘ū lipooti ia ko iá ‘i Fale Alea heni.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakafofonga ko e mahu’inga ko ē ‘o ení ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga! Me’a hifo ki lalo kae ‘osi e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā pea ke toki ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e mahu’inga ko ē ko ē ‘o e ‘a’ahí ‘ilo’i ai e tu’unga ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e me’a ko eni ko ē ki he faito’o konatapú. ‘Ilo’i ai e fiema’u vivili ko eni ko ē ‘a e fanga ki’i fonuá. Hangē ko eni ko ē ko e me’a ko eni kapau ‘e ‘asi he pa’anga fakavāhengá ‘a e vahe ko ē he kau Nōpelé ‘enau fiema’ú ke fakatatau ki he anga ko ē ...

Siaosi Pohiva: Ki’i fehu’i ange pē ki he Minisitā Sea. Na’a ke mea’i na’e toki fai e ‘a’ahí ia kuo ‘osi mau mai e Patiseti ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘etau hūmai ko ē ki heni ke fakapaasi e Patiseti ko ení ke lava, na’a tau hiki, na’e hiki he ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘a e pa’anga talifakí ‘aki e 5 miliona ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e kakai e fonuá. Na’e ‘ikai ke kau ia he, ‘i he Patisetí. Ka ko hono mahu’inga ia ko ē ‘etau, ‘etau, homou me’a maí pea mou me’a mai. Fiema’u e faito’o konatapú, fiema’u e akó. Na’e ‘ikai ke kau ia he Patisetí ka ‘oku hiki ko ení ‘o fakatatau ki he ‘a’ahí mo e fiema’u ko eni ko ē ‘a e Fakafofonga Fale Aleá ke fai ‘i Fale ní. Ko e *project* ko ē mo e me’a ki ai ko e me’a fakapotungāue ia ke fai.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Mahalo kuo mahino e ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka ko ‘eku ‘uhingá ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e fakatonutonu ia ‘a e Minisitā pea ko u tui ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Pea ‘oku ‘aonga ‘a e me’a na’e faí. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tonu e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e me’a ko ena ki he palaní na’e pou pou lelei ‘a Tongatapu 9 ki he lelei ‘o e ‘a’ahi ko ení. ‘I he ‘uhinga e hiki ko ení mahalo ‘oku, na’e pou pou ki ai ‘a Tongatapu 9 he ‘osi ‘ene me’a.

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai koe ha me’a kehe.

Siaosi Pohiva: ‘Ikai ke u fakaanga’i ‘e au Sea ‘a e ngaahi tokoni ko iá he ‘oku ‘aonga. Ka ‘oku, ko e taimi, ‘oku mahu’inga e taimí mo e tūkunga ‘oku ‘i ai e fonuá. Tau lolotonga faingatāmaki eni he KOVITI. ‘Oku tau Patiseti fe’amokaki.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘eku fehu’i kia koe Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘i ai e ngaahi tōlalo.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘eku fehu’i kia koe e me’a ko ena ‘oku ke tokanga ki aí ke fakapotopotó.

Siaosi Pohiva: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ke tui koe ia ke ‘oatu ha pa’anga mei he Fale Aleá ‘i he ngaahi monū’ia faka-Fale Alea faka-*constituency*?

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku ou pou pou ki ai ka ‘oku, ko e hā ‘oku toe hiki ai?

Sea Komiti Kakato: Oh ta ‘oku, mālō. Me’a mai.

Siaosi Pohiva: Lolotonga ‘a e taimi ko eni ‘oku fakafaingatāmaki. Ko ‘eku ‘uhingá ia Sea.

Fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’anga ke tokoni ki he kakai he taimi faingata’a.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni atu pē. Ko e taimi faingatāmaki ko e taimi ia ‘oku hanga ai he Pule’angá ‘o fokotu’utu’u ha ngaahi *project* ke tokoni ki he kakai ‘o e fonuá. Kapau he’ikai ke hanga he Pule’angá ‘o fokotu’utu’u ha ngaahi ngāue lalahi ke ‘uhí ke fakapa’anga ke ngāue ai e kakai e fonuá. Faka’ofa e kakaí.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Kuo mahino e fakatonutonu ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Ko e ngaahi *project* ‘oku ‘aonga ...

<002>

Taimi: 1420-1425

Siaosi Pohiva: Hangē ko e *drugs*, ko e me’a ia na’a tau fiema’u ke ‘ave ki ai ke *priority* ia, ki hono tau’i. Ko e Kōviti, ‘oku nofō atu hotau kakai ‘i muli ko e te’eki ai ke lava ‘omai ki Tonga ni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Siaosi Pohiva: ‘Io.

‘Osi to’o ‘e he Pule’anga pa’anga ‘e 5 miliona ke fakalahi ki he patiseti.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e pa’anga ‘oku ‘osi vahe’i ‘e he Pule’anga ki he Kōviti mo e *drugs*, pea ko e ‘uhinga ia na’e tali ai e fokou’u mo e ngaahi hoha’a ke toe to’o mo ha pa’anga ‘e 5 miliona ke fakalahi ki he patiseti ke nau toki fokotu’utu’u palani ngāue mai ki ai, pea ‘e toki fakakakato ‘e Falepa’anga.

Kuo ‘osi mateuteu e Pule’anga, ko e taimi faingata’a pehē ni ‘Eiki Sea, kuo pau ke hanga ‘e he Pule’anga ‘o fakaivia e ngaahi sekitoa kotoa pē ‘i he fonua ke lava ke nau, ke nau ake, ke nau mo’ui kae lava ke ‘i ai ha tupu ‘a e ‘ikonōmika mo tokoni’i e kakai ‘o e fonua. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Siaosi Pohiva: Ko ia Sea. Sea ko e anga pē vahevahe pea ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he Hou’eiki Pule’anga, ‘oku ‘ikai ko ha fai ‘i he laumālie ‘oku ‘uli ko e vakavakai’i pē ‘etau ngāue ki ha toe me’a ‘oku toe lelei ange, ‘oua mu’a ‘e fa’a tuputāmaki e Hou’eiki, tau talanoa lelei pē, taumaiā ‘oku ‘ai e me’a ko eni ko ha lelei ‘a’aku. Tau ongo’i ‘oku fanongo mai e kakai ‘o e fonua, ko kinautolu te tau ōatu ‘o kole mai mei ai ‘a e tukupau ke fai’aki ‘etau ngāue, pea ‘oku tonu ke fai’aki e fakapotopoto tahá kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau hanga ‘o pā’usi’i pehe’i. Mālō Sea e ma’u faingamālie.

Mahu’inga ke fai e feme’a’aki he me’a ’oku mo’oni.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Tongatapu fika 1, pea ‘oku ou fakatokanga pē Hou’eiki ‘i he taimi ‘oku mou me’a ai he’etau ngaahi vouti, ‘oku ‘i ai pē tu’tutu’uni ngāue ‘a e Fale Alea tau ngāue fakapotopoto kae ‘oua te tau ngāue hala’aki pē te tau lohiaki’i ‘a e Fale ‘oku ‘i ai hono tautea he Fale ni. Ka ‘oku ‘i ai ha’o me’a, me’a ‘i he me’a ‘oku mo’oni pea ko e, ko ho’o anga pē ko e pehē, hangē ko eni ko e anga e ngaahi feme’a’aki ko eni ‘oku fakatonutonu ‘oku ke anga ta’etaau, faka’ofa’ofa e tipeiti kae ‘omai e me’a ‘oku mo’oni ke fai ai e alea ‘a e Falé ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tukupau ha taha, pē anga ta’etaau he Fale. Ko ‘etau tohi tu’utu’uni ia. Me’a mai Tongatapu fika 4, mālō e feme’a’aki.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie ki he ho'atāā ni, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, tuku mu'a Sea ke 'oatu ha, ki'i fakalavelave nounou pē fekau'aki pea mo e vouti ko eni 'a e Fale Alea 'oku tau tonu ia ki he matu'a ni, pea mo e kakai 'o e fonua pea 'oku mahu'inga 'oku ou loto pē ke 'oatu 'a e ki'i fakamatala nounou Sea.

Ko e 'uluaki pē 'oku fai e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i hono fakatokanga'i 'a e tafa'aki ko eni 'oku tokoni tau tonu ki he kakai 'i he *grassroot*, 'a ia 'oku kau ai e pa'anga fakavāhenga ko e 2 kilu 5 mano, pea ko eni 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e fakakaukau ke fokotu'u eni ke toe hiki hake 'o 3 kilu.

Pea ko e ki'i fehu'i pē eni ia Sea ko hono 'uhingá ko e anga e fakakaukau 'oku hiki pea mo e 'a e pa'anga vāhenga 'o e Hou'eiki Nōpele mei he 5 mano 'o 1 kilu. Ka 'oku 'i ai mo e fiema'u ia Sea na'e 'omi mei he kakai 'o e fonua ko e me'apango pē ko e ngaahi lipooti fakavāhenga he 'a'ahi vāhenga 'oku, kuo 'osi ka 'oku te'eki ke tapile'i. Na'e 'iai e faka'amu ia pehē ange mai 'e lava ke fakakau mo ia heni he ko e fiema'u vivili foki mo ia 'a e kakai ke ongo mai. Ka 'oku ongo ma ai Sea 'a e faka'amu kau ki he vouti ko eni. Pea na'e kole 'e he ni'ihī ko hono 'uhingá ko e fua fatongia 'o poupou ki he Potungāue Polisi, ko e ngāue ko eni 'i he Polisi Fakakolo 'e lava 'o hiki mo ia, ko e tu'u foki 'i he taimi ni Sea ko e pa'anga 'oku 'ave ki he Polisi Fakakolo ko e 5 mano ki he vāhenga.

Pea 'oku kehekehe pē 'a e ngaahi vāhenga ka ko e vāhenga e motu'a ni 'oku 'i ai e Polisi Fakakolo 'e 20 toe tupu ia he taimi ni. Ko hono vahevahe e 5 mano ki he ngaahi Polisi Fakakolo ko ia ko ene taki 2 afe ia 'i he ta'u, tau pehē ko e Polisi Fakakolo 'e 20 'oku nau taki toko 15, ke tō hake ki 'olunga, mahalo 'oku nau taki seniti 'e fiha 'i he ta'u. Ko e anga pē fakakaukau ka 'oku 'ikai foki ke tufa pehe'i e pa'anga ia 'oku 'oatu ia 'o fai'aki 'enau ngāue, nau *patrol* he po'uli, ui'aki e teleletiō mo e vesi tokoni ki he Potungāue Polisi hono tātāpuni e ngaahi *night club* 'oku kina'ia ai homau vāhenga.

Pea na'e fai e fakakaukau ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Kole ke hiki hake pa'anga ki he polisi faka-kolo.

Mateni Tapueluelu: ...pehē mo e kole pē 'e lava 'o fakakau 'a e ngāue ko eni 'i hono fakakaukau'i ke hiki, pea 'oku ou 'oatu pē 'e au ke me'a mai mu'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e hiki 5 mano ko eni 'oku fakapatonu pē ia ki he pa'anga vāhenga pē 'oku lava 'Eiki Minisitā he ko u manatu na'e laumālie lelei 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o me'a 'aki eni he ta'u kuo'osi 'i he fokotu'u atu pea ne pehē kapau 'e lava ke hiki hake 'a e polisi fakakolo 'o 1 kilu, ko 'ene me'a totonu pē heni Sea, kapau 'oku fu'u lahi ia kae fakakaukau'i pē Sea ko hono 'uhinga ko e ni'ihī ko eni 'oku nau 'ā nautolu mei he 12 ki he 5. Ko 'ene toki ui atu pē ko ē 'a e letiō *control* mālō e faifatongia *control over and out* ko 'e ne toki 'osi ia e fo'i fatongia 'a e ngaahi va'a. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e kole Sea ke fakakaukau mu'a ē 'oku ou kau au 'i he tui 'oku fakaongo le'olahi atu mei he tēpile ko eni ke fakakaukau mu'a 'a e fakamole ke 'uluaki toka ki he feitu'u ko ē 'oku tau pehē 'oku mafatukituki pē *priority*, pea te u fakakau au ia 'a e sēvesi 'oku tu'u 'a e ngaahi kolo 'o fakahoko ngaahi polisi fakakolo 'oku nau 'ā 'aupito mai 'i he vaha'a taimi ko eni 'oku kau ia he vēsese 'oku ou tui Sea 'oku malu pea holo ai 'a e tu'unga fakakina mo e faihia 'i he ngaahi kolo. Pea ko e kole ia Sea 'oku ou fakahoko 'Eiki Minisitā pehē ki he 'Eiki Palēmia 'oku me'a mai e kakai 'o e fonua 'oku nau toka mai mo 'enau 'amanaki pē 'e lava 'o

fakakaukau'i pea mo e ni'ihi faifatongia ko eni he po'uli ke ki'i hiki hake pea mo 'enau ki'i seniti ko ē 'anautolu.

Ko e me'a lahi ia ko e 'omai pē ia 'o 'ai'aki 'enau kasa, 'ai'aki 'enau vesi, mo 'enau kofi, nau 'a ai lava 'o a'u ki he 5 he pō ki he pō Sea 'oku 'i ai mo e letiō 'e taha 'a e motu'a ni 'e hake he 4 'oku kei faipē feui'aki ko e feinga pē ke a'u ki he 5, feinga pē ke a'u ki he 5 to'o e kouni pea toki tau'atāina e feme'a'aki e kakai.

'Oku pehē 'a e fakalavelave atu Sea fekau'aki mo e vouti ko eni pea kapau ko e silini ko eni 'oku tu'utu'uni pē ia ke 'ave pē ki he vāhenga pea 'oku 'uhinga ia 'oku 'ave ia ki he vāhenga, ko e silini ko ē 'oku 'ave ki he polisi fakakolo 'e mahino leva 'e lave ai e polisi fakakolo, kaikehe ko e 'amanaki ia 'oku 'oatu ia ki he Pule'anga pē ko e hā ha'anau lave mai ki ai 'Eiki Sea mālō ka u toki hoko atu.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia, ko u lave'i te ke tali lelei e fakatangitangi ko eni mei he Tongatapu Fika 4, me'a mai.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato, fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 4 'i he fakamanatu'i mai e me'a ko ia na'e faipē 'a e tokanga ki ai, pea mahalo na'e toe ki'i mo'ungaloa pē ia 'i he'emau ...mau talanoa mautolu he anga ko ē hono 'ai ko ē ke fakalao'i ke nau ma'u honau mafai pehē kae ngalo e fo'i seniti na'e mgalo pē ke 'ai, ko u tui pē mahalo 'e sai, mahalo kiate au 'oku lolotonga 4 mano 5 afe 'i he taimi ni 'a e polisi fakakolo kapau 'e....

Mateni Tapueluelu: 5 mano Sea mālō.

'Eiki Palēmia: 'A e vāhenga, kapau 'e *double* hake pē ia ki 'olunga sai pē.

'Eiki Sea: Sea kātaki ko e fakatonutonu atu pē ko e *vote* ko eni 'oku 4 mano pē.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e vouti 'oku 4 mano.

'Eiki Palēmia: Kapau 'e *double* hake ki 'olunga mālō Sea.

Fokotu'utu'u ke hiki hake pa'anga polisi kolo 'o valumano.

Mateni Tapueluelu: Mou me'a ange ki ai Hou'eiki, ki he hala si'i 'eku lea kae tonu pasika pē 'eku fakakaukau. Ko 'eku 'uhinga Sea ke *double* ke 1 kilu sio 'oku mou hanga 'o 'ai sio 'oku 8 mano pē me'a. Kaikehe Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Palēmia 'i he laumālie lelei 'o 'omai 'a e tokoni ko ia 'Eiki Sea, pea 'oku 'ikai ke fai ha ofo he na'e to'o fatongia 'i he 'Eiki Minisitā Polisi he ngaahi ta'u, pea ko e faka'amu pē Sea ko e tokoni lelei eni ia 'e fakahoko ki he kakai 'oku nau poupou ke pukepuke 'a e melino, kapau 'e hiki hake 'a e vouti ko eni 'o *double* ko e 8 mano 'oku kau pē Sea 'i he fakakaukau ke fakakaukau fakalukufua mu'a 'a e ngaahi fakamole mo e fehikitaki 'o e pa'angá ko hono 'uhinga ko e ngaahi fiema'u vivili hangē kau ai e polisi, pea na'a ku faka'amu pē pehēange mai 'e to'o 'a e ngaahi fe'alu'aki ko ē ki muli ...

<007>

Taimi: 1430-1435

Mateni Tapueluelu: ... na'a lava 'o *vire* ia 'o 'ave ki he ngaahi Potungāue ko iá kau ai e Potungāue Mo'ui. Kae kehe na'e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o pehē ko 'etau *travel* ko ē 'atautolu ki mulí kuo loka e *border* ka 'oku *vire* hake pē ia ki he feme'a'aki ko ia fakalotofonua. 'Oku mau fakaongo atu pē homau le'ó 'Eiki Sea 'i he 'amanaki 'e lava hotau Pule'angá 'i he laumālie lelei 'o fetūkuaki lelei e pa'angá ke 'alu pē 'o tonu ki he fiema'u vivili, he ko e ngaahi fiema'u vivili foki ko iá 'oku nau mea'i lelei pē. Mālō 'aupito e ma'u faingamālié fakamālō atu 'Eiki Palēmia. Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Vava'u 14.

Tokoni lahi Polisi faka-kolo ki he tau'i faito'o konatapu.

Saia Piukala: Sea tapu mo e Feitu'ú na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Fokoutua hake pē 'a e motu'á ni Sea, fekau'aki pea mo e Vouti ko eni 'a e Fale Aleá, pea ki he motu'á ni Sea, na'a tau pou pou foki ke tukuhifo ke tau kamata hono alea'i e ngaahi Vouti Sea 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakakaukau Sea, ko e hā ha ngaahi me'a ke tau lava ke *address* 'aki e ngaahi *issue* ko eni na'e 'ohake he Tō Folofolá. Sea, pou pou lahi atu e motu'á ni Sea, ko hono fakaivia ko ia 'o e Polisi Fakakoló. Hangē ko 'eku fakahoha'á Sea, 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he ngaahi lipooti pea mei he Potungāue Polisi 'oku kaungā lelei 'aupito eni ia Sea hono tokoni'i e Polisi Fakakoló, ki he tau'i e faito'o konatapu pea kau ai pea mo e ngaahi *curfew* pea mo hono malumalu'i 'a e ngaahi kau'ā koló 'i he fefofononga'aki mo e teuteu ko eni 'o e KOVITI 19.

Pou pou Vava'u 14 ki he hiki pa'anga faka-vahenga ki he tolu kilu.

Hangē ko 'eku fakahoha'a ko ē Sea, na'e 'i ai e lipooti na'e 'omai mei he Toketā Mapa Puloka pē ko e taki ko ia e Fakalelei 'Atamai. Ko e holo ko ē peseti 'e 50 kinautolu 'oku tākoto ange ki he fale fakalelei 'atamai mei he peseti 'e 50 te'eki ke fai e *curfew* ki he peseti 'e 20 Sea 'oku 'aonga lahi 'aupito e ngāue. Pea 'oku lipooti mei he Potungāue Polisi ia Sea, 'oku holo lahi 'a e faihiá pea 'oku holo lahi ai pea mo e fe'ave'aki 'o e faito'o konatapu. Ko e fakaivia ko eni Sea 'oku ou pou pou ki ai. Ko e 3 kilu ko ē ki he ngaahi Vāhenga Filí Sea 'oku pou pou ki ai e motu'á ni, 'aki pē 'uhinga Sea 'oku tokoni lahi eni ia ki he ngāue 'ikai ke toe fu'u fiema'u ha taimi. 'I ai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'e lava pē 'e he fanga ki'i pa'anga fakavāhenga faka-Fale Aleá Sea 'o tokonia ia.

Sea ko e ki'i me'a pē 'e taha 'oku ou 'oatu Sea, mahino 'aupito pē e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ka ko e ki'i Nōpele Fika 2 'o Ha'apai fekau'aki pea mo e vouti ko eni 'a e Fale Alea. Sea ko e ki'i hoha'a pē eni ia, te u faka'amu pē ke u fakahoko atu pē 'e au 'a e le'o pea mei he Vāhenga ni he 'a'ahí. Ko e pa'anga faka-Fale Alea ko ia ki he Hou'eiki Nōpelé mahino 'aupito Sea 'a hono fakamahino mai 'e he ongo Fakafofonga Nōpele ko ia pea mei Ha'apai, ke nau fengāue'aki pea mo e 'o fakahoko mai 'a e pa'anga ko ia 'a e Hou'eiki Nōpele.

Na'e ki'i hoha'a pē Sea 'a e Vāhenga e motu'á ni, na'a ku fakahoko pē ki he kāingá, ko e pa'anga faka-Fale Alea ko ē ki he Hou'eiki Nōpele ko e me'a pē ia 'a e Hou'eiki Nōpele ka ko e kolé 'oku fai ki ai. Pea na'e 'i ai 'a e ki'i hoha'a pea mei he ki'i tofi'a pē 'e taha 'o e 'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai na'e 'i ai 'enau ki'i kole ki he pa'anga faka-Fale Alea 'a e 'Eiki Nōpele. Na'e mahino mai 'oku ai pē founa 'a e 'Eiki Nōpele ki hono vahevahe 'a e 'inasi ko ia na'e 'oange ki ai, pea na'e fai 'a e fakatalanoa ki he 'Eiki Nōpelé, ko hono ki'i tofi'a ko eni ko Vasivasi ke nau fiemālie pē, ko e pa'anga hoko ko ia 'e 'omai ki he Hou'eiki Nōpele, 'e lavemonū ai 'a e ki'i

kāinga ko ia 'o e 'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue ka ko e 'Eiki Nōpele, hono ki'i kāinga ko ia 'i Vasivasi. Ka 'oku ou faka'amu pē au ia ki he 'Eiki Minisitā ke me'a mai pē 'oku mo'oni 'e lave ai e kāinga ko eni ke 'oua te nau toe hoha'a ka nau ma'u 'a e nonga ko ia mo e fiemālie, te nau lave pē he ki'i, 'i he sēniti faka-Fale Alea...

<008>

Taimi: 1435-1440

Saia Piukala: ... 'a e 'Eiki Nōpele. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea tapu pē mo e Feitu'una tapu atu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki 'o e Kapineti.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a Sea. Kātaki kou kole fakamolemole 'Eiki Minisitā fakamolemole mu'a fēfē mu'a ke fakaongo atu mei he ki'i le'o ko eni 'e tatau ia mo ē kae 'omai mu'a ha tali fakalukufua mu'a Sea fakamolemole. Ko e 'uhinga ke 'alu fakataha pē. Sea ko e nau nofo au kou kei veiveiua hono hiki ko eni ko ē 'a e pa'anga e Hou'eiki Nōpele 'i he 'uhinga pē Sea na'e 'i ai e ngaahi palōmesi ki he motu'a ni fekau'aki mo e pa'anga ko ia he ta'u, ta'u lolotonga ni. Pea na'e 'ikai ke ma'u ha ki'i fo'i tokoni ia 'e taha kae me'apango ko e ngaahi tukupā ko eni na'e fai foki ia he ha'oha'onga e kakai he 'A'ahi Faka Fale Alea pea toka mai ai 'enau 'amanakí.

Na'e 'i ai e ki'i ni'ihī Sea ko 'enau kole faingata'a'ia 'ikai ke hoko 'enau vaí ko e kāinga li'ekina eni 'i Popua. Pea na'e fai ai e tukupā 'e fai e tokoni ki ai mo e ngaahi tokoni kehe pē na'e taha mano tupu. 'A ia 'ikai ke mai ha ki'i seniti 'e taha pea 'oku mahu'inga Sea he anga ko ia e fengāue'aki he kou nofo fifili hā nai e 'uhinga? Na 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a kehe ia 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au ka 'oku mahu'inga Sea ke ongo'i he taumanī ko mautolu e kau Fakafofonga. Ka ko e kakai, kakai fakalukufua, te nau ongo'i pē te nau lave foki mo nautolu 'i he tāpuaki ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō Fakafofonga.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E sai pē Fakafofonga Ha'apai ke tali e fehu'i 'a Vava'u 14?

Veivosa Taka: Sea ko e ko e hoko atu pē eni ia he me'a ko ē 'a e ... tapu pea mo e Feitu'una Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamolemole 'oku te'eki ai ke u lea au ko e fo'i fakatapu pē.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakahoha'a Sea ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'a ... 'Oku te'eki ai ke ...

Veivosa Taka: Ko e laó Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 13, 'oku te'eki ai ke tali 'e he 'Eiki Nōpele 'a e fehu'i 'a Vava'u 14.

Veivosa Taka: Ko 'eku pou pou atu 'a'aku ki he Nōpele kae toki ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke pou pou mai he fo'i fakatapu 'ata'atā pē?

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko e ...

Veivosa Taka: Sea. Kātaki ko e ki'i miniti pē 'e taha.

Sea Komiti Kakato: Ko e fehu'i pē 'e 'i ai ha tokoni 'a e 'Eiki Nōpele ki ... ki Vava'u.

Veivosa Taka: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Tali mai he 'Eiki Nōpele.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku ki'i fokotu'u Sea.

Sea Komiti Kakato: He ko eni ia 'oku 'asi heni na'e tokoni e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ko e tolu mano ua afe ko e palau 'a Faleloa.

Veivosa Taka: Ko ia. Sea ko 'eku fakahoha'a ...

Sea Komiti Kakato: Talitali mai ē kae toki hoko atu ho'omo feme'a'aki ...

Veivosa Taka: Pē eni ia he Fale 'Eiki ni pea mo e lao ko ē ko ē 'oku tau ngāue'aki.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Veivosa Taka: 'Oku 'i ai e seniti 'oku 'omai kia moutolu ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Kou kole atu mu'a ke toki 'ai mu'a ha'ane malanga 'a'ana ia fakamolemole ...

Veivosa Taka: 'Oku ai e seniti 'oku 'ave ki he Hou'eiki ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Tuku e tokoni 'oku 'ikai ke u tali e tokoni 'Eiki Sea fakamolemole kou kole atu ki he Fakafofonga ke me'a ki lalo.

Veivosa Taka: Ko e me'a pē ia 'a e Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kae tuku mu'a ke u hoko atu 'eku me'a 'a'aku ia Sea ...

Veivosa Taka: Ke nau hanga 'o fakahoko lelei honau fatongia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku ou tui ko e, tonu ke 'ai ha'ane malanga.

Veivosa Taka: Ko ‘eku lau atu ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Te ke talangofua kiate au? ‘E Fakafofonga tali si’i ke me’a mai e ‘Eiki Nōpele pea ke toki hoko atu.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke mahino lelei ka au e me’a ‘oku ke me’a ki ai. Me’a mai ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea kou fakamālō ki he Feitu’una ‘e Fakafofonga Fika 12 ‘e 13 fakamolemole me’a pē pea toki me’a hake ‘a nai ‘o fai ha’o me’a he ‘oku tau fanongo kotoa pē he Fale ni pea mo e kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea kai kehe kou fakamālō atu ‘Eiki Sea kae tuku mu’a Sea ke u lave ki he me’a ko eni pea u hoko atu pē ai. Koe’uhī ko e vouti ko eni pea ‘oku, mahalo ko e fuoloa lahi taha pē he Fale ni ‘a e tangata’eiki Minisitā ko ē Lao hoko ki ai ‘a e Minisitā Polisi mo e ‘Eiki Nōpele ko ena mei Ha’apai ‘a ia ko e Tokoni Sea Fale Alea ia pea toki hoko ki ai e ki’i motu’a ko eni ‘oku lea ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e ta’u lahi ‘a e ‘a’ahi ‘a e Fale ni mo e me’a atu e Hou’eiki ‘o fai e ‘a’ahi tu’o fiha eni hono ‘ohake ko e ‘ai ko eni ke ‘uhī ke mahino ki he kakai ‘o e fonua. ‘O ‘omi leva e ki’i pa’anga ko eni lahi e me’a atu e kau Mēmipa ‘o palōmesi loi ‘i he ‘aho ko ē ‘aneafi. ‘Ikai ke lava ha ngāue ia. Kau ai mo e Hou’eiki Nōpele hūfanga he fakatapu. Pea ko e pa’anga ko ē na’e ‘omai leva he ‘aho ko ia he kou manatu’i mahalo na’e kamata ‘aki e lau afe ‘alu hake lau mano ‘alu eni ‘o kilu.

Pea ‘i he ‘aho ‘aneafi na’e ‘i ai pē ‘a e felāve’i ‘a e Fakafofonga ia pea mo e Hou’eiki Nōpele ki hono vahevahe taau mo vahevahe tatau e pa’anga. Ha’u ko ē ta’au e lilii fakapolitikale pea mafuli leva e me’a ia ‘alu pē ‘a e silini ia ki he tafa’aki ko ē ‘o e toko 17 fili ‘e he kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea. Na’e ongo ‘aupito ‘aupito ka mautolu e kau Mēmipa he Fale Alea Hou’eiki he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amau fakafongangi ‘e mautolu ha me’a he Hou’eiki ko ‘emau fakafongangi pē ‘e mautolu kotoa ‘a e kakai ‘a ia ‘oku nau fili mei he vāhenga ko ē ‘o e kau Fakafofonga e kakai. Ka ‘i he taimi tatau Sea ‘oku mau pou pou mo tokoni sio ange ko e, mea’i he Fale ni kapau na’e ‘ikai me’a heni e Hou’eiki ke fakapalanisi e ‘ū me’a ‘a e ‘ū malanga ko eni ...

<009>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... me’a ‘oku fai he Fale ni, ‘e lahi e me’a ia ‘e uesia ‘Eiki Sea. Ka ‘oku tau fakafeta’i pē ‘oku kei ma’u pē tu’unga e Hou’eiki. Pea ko e ‘uhinga ia e pa’angá ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai e tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki, mou toe me’a ‘o kumi he miniti. Nau ‘osi palōmesi atu ko e talu ē si’emau feinga mai he ta’u ...

Fakaha ‘e Tongatapu 1 ‘oku fakapolitikale’i ‘a e pa’anga faka-vahenga.

Siaosi Pohiva: Sai pē ke u ki’i tokoni Sea ki he Minisitā. Fakamolemole Minisitā ka u ki’i tokoni. Sea ko u tokanga’i ‘oku hangē ‘oku tau kē he ki’i pa’anga ko eni fakavāhengá. ‘Oku mahu’inga ke fakamo’ui e Lao ki he *Local Government* ke ‘ave kia nautolu e silini kae tuku ‘etau fakapolitikale’i e me’a ko iá.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Siaosi Pohiva: Ko e fu’u ta’u fili Fale Alea eni pea ko u ‘ilo ko e lahi e silini ko ení ‘e ngāue’aki ia ha ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sai pē ka u tali atu pē.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Siaosi Pohiva: ‘Ai e *local Government* ke ‘alu ki ai e silini ko iá kae tuku e kau Fale Aleá ke nau omai ‘o faifatongia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘E Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Kae fai pē ha ki’i fakatonutonu Sea fakamolemole.

‘Eiki Minisitā Ngoue: *Oh* tā ko e faka, ko ena ko e fakatonutonu ē Fika 1.

Sea Komiti Kakato: Te ke fakatonutonu?

Fakaha Tongatapu 4 ‘oku taliui e fakafofonga ki he Fale Alea hono ngaue’aki e pa’anga faka-vahenga.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e, ‘oku ‘i ai e Tu’utu’uni Tohi ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘oku fakahā ai e founga ngāue’aki e pa’anga ko ení. Ko e fo’i fakatātā ‘oku 2 pē Sea pea ‘oku mālie. ‘Uluaki tapu ke ‘ave ‘aki e pa’angá ha hala ha Nōpele. ‘Oku mea’i pē he Hou’eikí ‘oku hiki, hiki tohi. Uá, tapu ke kemipeini ‘aki he Fakafofonga. Pea ‘oku tokoni ‘aupito e hūmai e ngaahi sino ngāue fakakosilió ke fakapapau’i e me’a ko ení. Ko e sevesí ma’a e kakaí pea ‘oku pehé ni Sea. ‘Oku ‘i ai pē ui ia ke ‘ave ke pule’i he ngaahi sino kehe. Kau ai e kau pule fakavahe, kau ai e kau ‘ofisakoló ka ko e ongo lakanga ko iá ‘oku fili lōua mo ia. Ka ‘ave ki ai, na politiki ‘aki ‘e naua pea na kemipeini ‘aki ‘e naua kae fai e tuhú ia ki he Fakafofongá. Ko e fakatu’utāmaki ia e fakakaukau ko iá.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Ko e Fakafofongá ‘oku taliui ki he Fale Alea ‘o Tongá.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ia pea ‘oku ngāue ki ai e Seá mo e tauhi pa’anga ‘o fale’i lelei ‘a e ‘ū *constituency* ki he ngāue’aki e Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ki he Pa’anga. ‘Oku ‘ikai ko ha toe me’a ia ke mou tālanga’i. Mou ‘osi ma’uloto lelei kotoa ‘emoutolu. ‘E fakahū mai homou ngaahi *project*...

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Sea Komiti Kakato: Kuo pau pē ke ngāue ki ai ‘a e Fale Aleá.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea. Ki’i kole ki he ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ivakanō: Ke u kole ki he Nōpele. Ki’i nounou pē e fakahoha’a.

Sea Komiti Kakato: Mou malanga nounou pē kae ‘uhingá ko e taimí ‘o e feme’a’akí.

Lord Tu’ivakanō: Ko ia. Kātaki fakamolemole pē ‘e Sea pea tapu pea mo e Feitu’una. Ko e ‘ai pē ke tali ki he me’a na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Fika 4. Koe’uhí he na’a ku ‘a’ahi atu ki hono vāhengá pea na’e ‘i ai ‘a e *project*. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ke fakaivia ko ē ‘a e kakai fefiné koe’uhí he ‘oku, ko e me’a ia ‘e tu’uloa. Pea na’e ‘osi fai ko e 1 mano ia na’e ‘ai ki he *project* ko iá. Pea na’e toe ‘i ai pē mo e ki’i fāmili na’e kole mai ia he ‘a’ahi ia ki he me’a ‘e taha pea na’e, pea na’e tokoni. Pea ‘i he Sea e pa’anga pea na’e ‘osi fai e, ‘a e, ‘osi fakahoko pē ia ki he ‘Ofisi ko ē ‘o e Hou’eiki Nōpelé.

Pea na’e fai e fengāue’aki pea mo e kau ngāue ko ē ‘Ofisi e Fakafofonga e Vāhenga 4. Pea na’e ‘osi fekau pē he ‘e kau *Secretariat* ko eni ‘a e Fale Aleá ke ha’u ke nau alea koe’uhí ko e founa ko ē ‘oku fai ‘aki e ngāué. Pea talu mei ai kuo ‘osi pehē ‘emautolu kuo ‘osi ‘ave e me’a ko iá. Ka ‘oku tonu ke toe vakai’i fakalelei pē ko e hā e me’a ‘oku hoko ‘i honau ‘ofisi pea mo e ‘ofisi ko ení. Ko e, pea ‘oku mau ‘osi, kuo fai homau fatongia pea ‘oku ‘osi tuku atu e silini pea ko e toe pē eni pea ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā e me’á. Ka ko u tui pē ‘oku tonu ke toe vakai’i fakalelei kae ‘oua te tau nofo ‘o fetukuaki holó he ‘oku ‘osi maau pē me’a kotoa pē. Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kae kehe ‘Eiki Sea ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō au ki he ‘Eiki Nōpelé ‘i he fakamahino mai. Ko e me’a pē na’e fakahoko mai he’eku kau ngāué ‘oku ta’ofi ia mei Fale Alea ni. Ka ‘oku sai pē Sea ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē Fakafofonga ‘e toki fai ha talanoa.

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu ‘Eiki Nōpele.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai e ‘Eiki Palēmiá pea faka’osi mai he ‘Eiki Minisitā Ngoué.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’u Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e komiti. Ko u, ko ‘eku tu’u hake pē ki ‘olungá ‘o poupu ki he Fika 1 ki he ‘ai ko eni e *local government*. Ka ko ‘eku kole pē ki he Fika 1 ke ne fa’u mai mu’a ha, taimi ko ē ‘oku te fokotu’u pehē aí, fa’u mai ha’ate ki’i lao. Pea ‘e ‘omai leva ia ki heni pea faingofua e lava leva ‘ete fakakaukau ‘o me’a. ‘Oku hiki mai foki e *local government* ki he ‘Ofisi ‘o e Palēmiá pea ‘e fai ha, ‘a e feinga ki ai. Ka ‘o kapau ‘oku ki’i tuai fa’u mai ...

<002>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Palēmia: ...’a e ki’i lao. Ko hotau fatongia ia ko ē heni, ko ‘ete ha’u fa’u lao ‘ai ke ‘osi hake ‘e te Mēmipa, ma’u e ki’i lao fa’u, mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Sea ka u tokni atu pē ki he Palēmia. Na'e 'osi 'i ai e lao na'e fa'u ki heni kimu'a pea na'a ku 'osi kole ki he tokotaha ngāue pē heni na'e 'osi fakahū ki he Kapineti, kimu'a atu he ngaahi ta'u atu kimu'a, kae toe fai e ngāue ki ai, koe'uhi he na'e 'ohake eni homau, 'a'ahi vāhenga 'e Palemia.

Sea Komiti Kakato: Mahino ia 'e Fakafofonga, fai 'etau ngaahi ngāue ko ia ke fai he fe'ilongaki mo e 'Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito ia, faka'osi mai ho'o me'a 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kole pē mu'a Sea ke u ki'i lave pē mu'a Sea he 'oku kei lahi pē hoku taimi fakamolemole, ka koe'uhí ko 'enau toutou fakatonotonu nautolu he feme'a'aki he me'a kehe he *issue* te'eki ai ke u a'u au ia ki he me'a ko eni 'oku fēhu'i mai heni.

Kae kehe Sea 'oku ou lave ki he me'a ko eni hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai, ko e ta'u lahi si'emau feinga kau ai e Feitu'u na pea mo e, ke 'i ai ha fa'ahinga fakamonū pehē. Ta'u kuo 'osi toki lava ai hono fakamonū 'a eni ia he Hou'eiki Nōpele. Ko e pa'anga ko eni 'Eiki Sea pea ko e Hou'eiki Nōpele fakalukufua, Vava'u fakalukufua, hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga fika 4, Tongatapu kotoa fakalukufua kotoa 'a eni. Ko e me'apango pē Sea koe'uhi ko e ki'i seniti ia 'oku si'isi'i, hangē 'oku hoko e ki'i me'a si'isi'i ia ke toki nofo atu leva e ni'ihī me'a lahi hūfanga 'i he fakatapu 'o fusi atu 'a e me'a 'oku si'isi'i.

'Oku 'osi 'i ai e ngaahi vahevahe 'oku nau fai ki he ngaahi feitu'u takitaha, ko e fanga ki'i me'a ko eni mahalo 'oku hangē ia ko ē 'Eiki Sea, ko e 'osi 'emau vahevahe 'i Va va'u pea fekau au 'e he Fakafofonga he 'aho 'aneafi ke u 'alu 'o 'ave ki'i me'a ki Lape. Ko 'eku 'alu atu ko ē ki Lape, me'a mai 'e Lokoī, 'e 'Eiki Nōpele fakahoko atu ki he Fakafofonga, mālō, ko e pālou pē ia 'oku lava ma'u he ki'i me'a 'oku vahevahe mai ma'a Lape, tatau tofu pē e mo e ki'i me'a 'oku 'i he Hou'eiki 'i he taimi ni 'Eiki Sea, ko e hā pē ha fanga ki'i me'a 'e lava 'o kole ki ai 'Eiki Sea 'e lava, ka na'a ku 'osi kole atu Hou'eiki tuku mai hamau faingamālie ke si'i 'ave he 'oku 'i ai pē kakai 'i homau vāhenga 'oku nau fili 'ia moutolu, ka 'i he faingamālie 'ave kia nautolu 'a e faingamālie ko eni.

Fakamolemole atu pē Fakafofonga Ha'apai e, 'a Vava'u 14 ko e Feitu'u na 'oku lahi taha hono 'ave 'o e silini 'a e motu'a ni ki ai. Ko e ha'u ko eni 'i he ta'u fo'ou 'e fakakātoi kātoa 'a Vacva'u, kae me'apango pē koe'uhi ko e 'ikai ke kau ai 'a Vasivasi, ka ko Vasivasi 'e 'Eiki Sea 'oku mahalo koe 'api pe ia 'e 2.

'Oku 'ikai ke 'oange pa'anga ki he Memipa.

Ko e 'inasi 'o Niua 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Nōpele, 'ave kotoa ia ma'a, 'ave ki he Fakafofonga 17 ke ne fai hono vahe. Na'e 'i ai e fo'i ta'u ia 'Eiki Sea, hangē kiate au ko e vāhenga fika 13 na'e tengetange 'a e tokotaha ko ia, pea na'e 'ave kotoa ia ki he 'Eiki Nōpele, 'o fai kotoa pē ia 'e he 'Eiki Nōpele hono vahevahe 'o fakatatau mo e founa na'e ngāue 'aki. Me'a ko ē 'oku fakamanatu ki he kakai 'o e fonua, ko e pa'anga ko eni 'oku 'ikai ke 'ange ia ki he Mēmipa, 'oku tuku pē 'i Fale Alea ni, ko e kakai ko ē 'oku 'i ai 'enau fiema'u 'e 'omai ia ki heni 'o hangē ko e me'a na'e lave, me'a ki ai 'a e fika 4, ko e hā e 'uhinga e me'a 'oku ta'ofi ai 'e he kau ngāue, 'oku 'i ai e makatu'unga mo e 'uhinga, pea fakapotopoto ange, ka 'i

he mafai pule ki ai ko kita pē Fakafongā ‘Eiki Sea. Ko nautolu ‘oku mafai ki he pa’anga ko eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ‘oku ou kole fakamolemole pē au ki Vasivasi, hangē kiate au ko e ‘api pē ia ‘oku kei 2 mahalo pē 3 ‘oku ‘i ai. ‘I ai homau fonualoto ‘o mautolu ‘i Vasivasi, meimei ngāue kotoa ‘aki pē ia ‘e Hunga ki ai. Ko ‘emau sone ‘amautolu kotoa ki Hunga, kae mahalo na’e ‘ikai ke u fakatokanga’i he na’a ku tuku pē foki kinautolu ‘i he malumalu pē ko ē ‘o Hunga. Ka ‘oku ou kole fakamolemole atu Fakafongā, ‘io, ‘oku ‘i ai ki’i toenga te u ‘oange ia ma’a e si’i kāinga ko ia, mahalo ko e me’a pē ia te nau lava ‘o lave ai ‘Eiki Sea.

Fokotu’u Minisita Ngoue ke ‘ave pa’anga fakavahenga ki he Polisi ke tau’i’aki e drugs.

Sea, ko e faka’osi ko ē me’a ‘oku ou, fu’u lahi hono ‘ohake ‘i he Fale ni ‘a e fekau’aki pea mo e faikto’o konatapu ‘Eiki Sea. Ko ‘etau kumi ha pa’anga ke fakaivia ‘aki ‘a e me’a ko eni, Fakafongā, ko ē kuo fokotu’u mai ia ke ‘ave ki he *local government* koe’uhí na’a fai ha kemipeini ai. Fēfē ke tau to’o ‘a e pa’anga kotoa kotoa ‘a e Fale ni ki he ngāue fakataha ‘o ‘ave ke tokonia ‘aki e *drugs*, ‘ave ki he Minisita Polisi. Pea ‘e napangapanga e me’a kotoa pē, ‘ikai ke ke toe me’a mai ha Fakafongā ia ‘o me’a mai ko e kemipeini, ko e mo’oni e kuo ‘osi me’a mai e Fakafongā fika 4, he ‘ikai ke ‘i ai ha’o me’a *personal* fakafo’ituitui te ke ngāue’aki e pa’anga ko eni. Pea kapau te tau to’o kotoa mahalo ki he 5 miliona, ‘o tānaki ki he me’a ko eni ‘oku fiema’u ki he *drugs* ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Fokotu’u ke to’o ‘a e pa’anga fakavahenga ‘a e Minisita Ngoue pea mo e Fakafongā Tongatapu 1.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...ka u ‘oatu e ki’i fo’i talanoa ko eni ko e me’a mo’oni ia, me’a na’e fiema’u he Kolosi Kula ‘i he kau tangata’eiki ‘i he nimangofulu ki he onongofulu. Pea ‘oku ou manatu’i ko e ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u na’a ne fokotu’u atu. Sea takitaha ala ki hono kato, pea na’e ala e tangata’eiki ko eni ‘o to’o kotoa ‘a e ki’i toenga na’e ma’u ‘o ‘ave ko e tokoni ia, kapau ‘oku tau fiema’u ke tau kafataha ke tau tokoni’i e *drugs* hangē ko e me’a ‘oku toutou ‘ohake he Fale ni, hā e me’a ‘oku tau me’a ki ai e fanga ki’i mokimoki’i pa’anga kae tuku ‘a e fu’u pa’anga ko eni ke fakatonua’aki e me’a ko eni ‘oku me’a’aki ‘a e Fakafongā Fika 1. Ko e me’a ia mei hono laumālie pea ‘oku kei tataka pē ia pehē ko e taimi kemipeini eni. Fēfē ke ‘uluaki to’o mai e Fakafongā Fika 1 mai ‘ene 3 kilu, to’o atu mo ‘eku 1 kilu ‘a’aku 4 kilu ia ‘ai fakamatoato pē eni ia Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā fokotu’u ke pau he ‘oku ke lolotonga me’a he ko e Vouti eni ‘a e Fale Alea ‘oku lolotonga fai ai e feme’a’aki.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia Sea me’a ia ‘a e kau Fakafongā ke ...

Sea Komiti Kakato: Ke faka’apē ho’omou malanga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ‘ikai ke u faka’apē Sea, ko u ‘ai mo’oni pē au.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i tokoni ki he 'Eiki Nōpele.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu Sea ke tau tali 'a e Vouti ko ia mālō Sea.

Semisi Sika: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ki'i fakaongo mai ange ho'o me'a.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu ke tau pālōti ke tali e Vouti ko eni mālō.

Semisi Sika: Tapu mo e Feitu'una Sea. 'Oku ou fie tu'u pē ke hokohoko atu 'a e fo'i fakakaukau ko eni 'oku fokotu'u fakamuimui taha ko eni he feme'a'aki ko eni. Ko e ngaahi kaveinga ko ia 'o e Tō Folofola Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea tuku mu'a ke u faka'osi 'eku me'a 'oku ou lave ki ai toki ...ko 'eku lave pē 'a'aku ia, ko au 'oku ou loto tau'atāina pē au Sea 'ikai ke u toe lave au ki he 'ū me'a 'a e ni'ihi kehe tuku pē ia ke fai'aki homou fatongia. 'I ai pē ha taha 'oku loto mahamahalo he Fale ni hangē ko e Fika 1 to'o mai ia. Ko au 'oku 'ikai ke u loto mahamahalo au, to'o atu mo au, to'o ta'eloto pē koe'uhí ke tokoni ki he...ko e ngāue ia 'Eiki Sea, pea ka 'i ai pē ha ni'ihi pea tokoni pea ka 'ikai tuku ke fai'aki homou ngaahi ngafa fatongia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā 'oku mahino e me'a.

Siaosi Pohiva: Tokoni atu ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Mahino lelei e me'a ia ko e me'a ko ia ke mo feme'a'aki kae fakahoko ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae hoko 'o mo'oni, he ko e 'uhinga 'oku tau alea'i 'a e Vouti, me'a mai Tongatapu Fika 2.

Semisi Sika: Sea ko 'etau feme'a'aki ko eni 'i he Patiseti ko eni, mahino pē foki ia ko e ngaahi mata'ifika ko eni 'oku fononga mai pē ia mei fuoloa pea 'i ai pē 'ene fanga ki'i feliuliuaki 'o makatu'unga pē 'i he *atmosphere* mo e ngaahi me'a 'oku vivili 'i he ta'u ko ia. 'A ia ko e ngaahi ngāue ko eni Sea 'oku 'atu 'eku falala kakato 'a'aku ia ki he Pule'anga pea mo e ngaahi potungāue tau 'i heni pē foki tautolu ia ke fai hotau fatongia ko hono sivisivi'i pea mo hono vakavakai'i 'a e ngaahi mata'ifika pea mo e ngaahi palani ngāue.

Ko e me'a 'oku 'omai he fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue, 'oku ne hanga 'o fakamanatu kiate au ko e talu e kamata 'etau Patiseti 'oku nofo 'i he'eku fakakaukau 'a e ngaahi kaveinga 'o e Tō Folofola. 'A ia ko 'etau luelue māmālie ko eni ko ē mei he Vouti fika 1 ke tau faai ki he Vouti fika uangofulu tupu. Ko e me'a ko ē 'oku ha'u ki he'eku fakakaukau mo e anga 'o 'eku fakakaukau, ko e hā e felāve'i 'o e Vouti takitaha pea mo e Tō Folofola, 'osi 'oatu 'eku falala 'a'aku ki he fokotu'utu'u ngāue 'a e ngaahi potungāue. Ko e fakafehu'i ko ē 'oku 'i he motu'a ni, ko e hā e felāve'i 'a e Tō Folofola mo e Vouti ko eni, kuo tau paasi atu e Vouti Fika 1, mahino ia 'e ne felālāve'i pea mo e Tō Folofola. Ko e Vouti Fika 2 eni mahino e fokotu'utu'u ngāue ia 'a e 'Eiki Sea, mahino mo e fokotu'utu'u ngāue ia 'a e kau ngāue ia mo e Kalake ki he ngaahi feitu'u 'oku fakaivia ki he fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga ki he kau Fakafofonga pea mo e kakai 'o e fonua. Ko e hā 'a e felāve'i 'a e vouti ko eni pea mo e Tō Folofola.

Ko ia Sea 'oku ha'u ki he'eku fakakaukau, na'a tau feme'a'aki foki 'a e fiema'u ke fakaivia 'a hono tau'i 'o e faito'o konatapu, fakaivia pea mo e ngaahi kaveinga 'i he mo'ui mo e akó, ko e *private sector* mo e toenga kotoa 'o e ngaahi kaveinga ko ia, na'a tau lave foki ko e hā ha founa te tau toe to'oto'o mai ha silini mei ha ngaahi...

<007>

Taimi: 1455-1500

Fakakaukau ke hoko 'a e 8 miliona pa'anga fakavahenga ke mu'omu'a he feilaulau 'okapau 'e fiema'u.

Semisi Sika: ... feitu'u ke fai hano fakakaukau'i mo hono fakaivia 'o e ngaahi kaveingá kae tautautefito ki he tau'i ko eni 'o e faito'o konatapu. 'I he taimi ko ia te tau fekumi ai ki he ngaahi me'a ko eni, ko e me'a pē 'oku ha'u ki he'eku fakakaukau' ko e feilaulau. Kuo pau ke 'i ai e ni'ihii 'e feilaulau ki he 'omi ki hení. Kuo pau ke 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku *forego* 'i he tuliki ko ē kae ha'u ki he tafā'aki ko ē. He ko e fo'i, ko e ivi ia 'o e Pule'angá ko e silini ē kuo 'osi 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá he'ikai ke toe lahi hake ia ai, pea 'e 'ikai toe si'i hifo ai. 'A ia ko 'etau me'a 'oku faí ko hono fakakaukau'i ha feitu'u mo ha tuliki ke feilaulau'i kae fakaivia 'a e kaveinga na'e toki 'omai 'i he Tō Folofola.

A ia ko 'eku fakakaukau ko ia ki he feme'a'aki ko eni ko ē fakamuimui ko eni mo e 'Eiki Minisitā Ngoué, 'e toki mahu'inga mālie 'a e feilaulau 'o kapau ko kita 'oku te feilaulau. 'E hala 'aupito ke te 'alu kita 'o 'omai ha koloa 'a Sione mo Pita ke fai'aki 'ete feilaulau. 'A ia kapau te tau feinga ke tau feilaulau 'i he patiseti mei he Vouti fika 1 ki he Vouti fika 10 te tau kamata heni 'i loto Fale ni he patiseti 'a e Fale Aleá. Pea 'oku 'oatu 'eku fokotu'u 'oku 'ikai ko ha fokotu'u atu eni ia ke tāmata'i ha ngaahi mata'ifika, ko 'eku fokotu'u pē 'aku ia ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Minisitā Pa'anga, 'e kau 'a e fo'i 8 miliona ko eni 'o e ngaahi 'inasi ko e Pa'anga Tokoni Fakavāhenga Fīli 'i he fo'i mata'ifika mu'omu'a te tau feilaulau 'o kapau 'e fiema'u ke tau feilaulau.

Ko e silini foki ko eni 'oku 'ave ia ki hono fakaivia 'a e ngaahi komiuniti. Tau pehē kapau ko hono tau'i 'a e faito'o konatapu. Ko u tui 'e fiemālie pē 'a e kakaí ki hono fakamatala'i, he taumaiā 'e 'ave ia ki he Polisi' pea 'alu ki ha feitu'u kehe. Ko 'ene fononga ko ia ki he tau'i ko ia 'o e faito'o konatapu ko e 'alu ai pē ia ki he komiuniti. Pē hū he ngaahi langa fakalalakaka 'a e ngaahi komiuniti, pē hū 'ihe tau'i 'o e faito'o konatapu 'e kei 'alu pē ki he komiuniti. 'A ia ko 'eku tānaki fakakaukau' Sea, 'e tu'u ia 'e takaloto 'i he'eku fakakaukau' 'etau fononga atu ko eni he patiseti. Ko e hā e me'a 'a e ngaahi Vouti takitaha ke fekaukau'aki pea mo hono tau'i 'o e faito'o konatapu. Ko e fiema'u vivili ia 'o e 'ahó ni. 'A ia hangē ko 'eku lave 'anenaí, ko u falala kātoa atu au ia ki he fokotu'utu'u ngāue 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo e ngaahi mata'ifika ko eni. Ko e fehu'í ko e ha ha'aku me'a 'e feilaulau'i heni 'i he Vouti ko eni ke tau tātānaki ivi ki hono tau'i 'o e kaveinga liliu taha 'o e 'aho ni.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea kau ki'i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: Mālō mahino 'aupito 'a ho'o me'á Tongatapu 2.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mahino 'aupito 'a e me'a ia 'a Tongatapu 2, ko 'eku fie tokoni atu pē ki he Feitu'úna. Ko e me'a ko ē na'e kole atu i he taimi na'a tau feme'a'aki mai he ngaahi 'aho kuo

maliu atu, hā e me'a 'oku mou fiema'ú kapau 'e 'ave ki he Komiti Pa'anga pea 'ave ki he Komiti Pa'anga ke mou fai ai 'a e ngāue ko eni. Ko e taimi eni ko ē 'oku tau fakafo'ifo'i vouti ai, Minisitā Pa'anga pē mo e ni'ihi he kau ngāue Pa'anga te nau lava 'o fakaikiiki atu. Ko e me'a ko ia 'i ha'amou a'u mai ki he'emaui Vouti ko ia 'amatolu pea ke kole mai kia au ke 'oatu. 'Io, ka 'e 'ikai pē ma'u e me'a ia ko ē 'oku mou fiema'ú, he 'oku lahi e ngaahi me'a ia ki he ngaahi ngafa fatongia 'a e 'u Potungāue. Ko e ki'i feilaulau ko eni na'a ku lave au ki ai 'Eiki Sea, ko e pa'anga pē ia 'i he tukuhau 'a e fonuá 'oku 'omai ke 'ave ki he kakai e fonua. Ka mou me'a kitu'a ki he uesia 'oku hoko 'i tu'a, uesia lahi 'aupito 'aupito e ngaahi fāmili pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi lo'imata kuo tō 'i he me'a ko eni 'oku fai ai e feme'a'aki he taimi ni.

Ko e me'a ia na'a mau kole atu ai he fokotu'u ko ia 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai, 'ai atu ke 'oange ki he Komiti Pa'angá, ke mou feme'a'aki ai, pea te mou lava 'o ma'u ai 'a e kotoa 'a e ni'ihi e 'u vouti ke fai 'a e ngaahi ngafa ko eni.

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i tokoni pē, he mahu'inga e me'á ni. Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki e Komiti Sea. Me'a mahu'inga foki eni Sea 'a eni ko ē 'oku 'ohaké pea 'oku mahu'inga 'a e ngaahi laumālie 'oku fai'aki ke. Ko 'aneuhu pē Sea ko e 'uhinga ke fai e fokotu'u, pea 'oku 'osi me'a mai e Minisitā Pa'angá 'oku loto lelei e Pule'angá 'oatu e 5 miliona tānaki 'oku lolotonga 'i ai e 10 miliona he fu'u kato talitaki 'a e Pule'angá ki ha me'a fakatu'upakē mo 'aonga 'e iku 'ikai ke patiseti. Ka ko e me'a ko ia 'oku fakahā mai, ...

<008>

Taimi: 1500-1505

Lord Tu'iha'angana: ... ko e 'omai pē ngaahi palani 'i he ngaahi me'a ko ē na'e fakahoko atu mei he ngaahi tafa'aki ko ē 'oku fiema'ú tau pehē ko e drugs ko e langa e 'ekonōmika ko e *health* ko e ako 'oku 'osi 'i ai e ko e me'a ko ē nau pou pou, pou pou au ki he fa'ahinga fokotu'u fakakaukau 'osi 'i ai e fo'i 10 miliona he taimi ni 'i he fu'u fo'i kato ko ia 'e kamata ko ē patiseti ko eni 'i Siulai kuo 'alu atu e ngaahi palani mei he ngaahi va'a ko eni ke fai 'aki. Pea kou tui ka toki 'i ai ha kou tui ko e Pule'anga ka lele 'i matangi tau pehē ka 'oatu 'a e ngaahi palani 'a e tau'i e faito'o konatapu ki he 10 miliona ko eni pea lele lelei pea kou tui 'e toe pamu atu he Pule'anga e ngaahi mei honau ngaahi mafai e ngaahi me'a ke vaea holo kehekehe ka lele lele 'i matangi ha fo'i kaveinga pē ko ha ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'iha'angana: Ka ko u tokanga pē au Sea ko e pa'anga ko eni hangē pē nau 'osi malanga atu 'oku 'osi 'i ai e vahe 'a e pa'anga lolotonga pea 'oku 'osi 'i ai mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a eni ko ē ko ē nau 'osi 'oatu 'e au 'eku fokotu'utu'u ki he pa'anga ko eni 'o e 2021/2022 pea mo ha toe fokotu'utu'u kapau 'e toe fakalahi mai pea tuku mu'a ke fai kou loto ke tanu e hala 'o Lofanga na'a 'ikai ke lava he na'a mau talaange 'e tanu pea mo e ngaahi me'a kehe 'e ... pea kou tui 'oku 'ikai ko au pē 'oku pehē mo e kau Fakafofonga 'e ni'ihi 'osi 'osi e pa'anga lolotonga ia ka 'oku 'osi 'i ai 'enau talaange tau toki 'ai he pa'anga hoko pea ko e ngaahi fokotu'utu'u ia 'oku mahu'inga. Tuku e ngaahi me'a ko ē ngaahi ngaahi fika lalahi ko ē ... 10 miliona kuo 'osi talamai 'e fai e palani ki ai ... Mālō.

Semisi Sika: Ke u ki'i tokoni atu pē mu'a ki he ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i tokoni ē Tongatapu Fika 2.

Semisi Sika: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki kou loto pē ke taki ho'omou feme'a'aki ke maama e Vouti 'a e Fale Alea. Ko e hā homou laumālie mo e maama 'oku 'iate kimoutolu 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Vouti kuo fokotu'u mata'i fika he Fale Alea, 'oku mou laumālie ki ai? Ke paasi?

Semisi Sika: Mālō Sea ko e valu miliona ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tohoaki'i ko ena te tau toe ō tautolu ki he feitu'u kehe kae tuku hē 'a e 'etau 'asenita.

Semisi Sika: Ko e huluhulu atu pē eni ki he kaveinga ko eni ko ē 'oku tau lolotonga feme'a'aki ai. Ko e valu miliona ko eni ki hono fakaivia 'o e tokoni ki he ngaahi vāhenga fili kuo 'osi mahino pē ia 'oku ai e ngaahi kaveinga mo e ngaahi tefito'i fatongia ia ai he 'ikai ke tau toe ue'i 'oku felāve'i hangatonu pē ia pea mo hono tau'i e faito'o konatapu.

'A ia ko e ngaahi 'inasi ko eni ki he ngaahi polisi fakakolo kou tui au ki hono fakalahi he 'oku kau mo ia ia 'i he ngaahi *movement* ko eni ki hono tau'i e faito'o konatapu. 'Oku ai leva pea mo e ki'i *budget* ki he ngaahi 'ofisi ko eni e ngaahi vāhenga fili kuo 'osi totonu ke 'oua 'e toe ue'i mo ia ia he 'oku kau mo ia ia 'i he ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e faito'o konatapu pea mo e ngaahi vāhenga fili.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kole atu pē 'e Fakafofonga ko 'eku ki'i tokoni atu pē ke 'uhī ki he fokotu'u ko eni ko ē na'e fai ko eni ko ē he 'Eiki Minisitā ko 'ene fokotu'u pē 'a'ana ia ki ai pea mo e Fakafofonga Fika 1 ke 'omai 'e na me'a 'a naua. He 'oku na loto pē ki ai ka ko e 'uhinga ko ē 'eku tokoni atu 'aaku ia ki he me'a ko eni ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā Polisi.

Semisi Sika: Kou poupu ki he ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ha fepolepole'i pehē ia ... 'uhinga 'o e kau Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fuhu eni ia 'e mālie Sea.

Semisi Sika: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ko mala'e fuhu pē ia 'e lava ai e me'a ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka ko 'eku tokoni atu pē 'a'aku ia Fakafofonga.

Semisi Sika: Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e silini ko eni kuo 'osi ngāue mai 'aki ia mo hono taumu'a ngāue.

Semisi Sika: Ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u atu ...

'Eiki Minisitā Polisi: Na'e fakangofua ai.

Semisi Sika: 'E malava pē ia ke liliu Sea. 'A ia ko e ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ka ko e 'uhinga 'eku tokoni atu Fakafofonga ko hono liliu ...

Lord Tu'ivakanō: Sea, kātaki pē ke ki'i me'a hifo e ongo me'a ko eni kae 'oatu e me'a ko eni ia ki ha taha. Mālō. Sea kātaki ko e fakahoko atu pē ki he Fakafofonga Fika 4 ko eni 'oku 'i heni 'a e vausia ia e me'a ko e *copy* pē ē ka ko e toe 'a ia ko e tuai hono fatongia honau 'ofisi ke nau ō pick 'a e me'a mei Fale Pa'anga ka 'oku tonu pē ke vakai'i fakalelei ka tau toki, mou toki me'a mai 'o malanga he Fale ni. Ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki ko 'etau taimi pea 'oku mo'oni 'aupito e 'Eiki Nōpele.

Semisi Sika: Sea te u ki'i fakama'ala'ala atu ...

Sea Komiti Kakato: Te u toki ...

Semisi Sika: Toe e ki'i miniti 'e ua ke u ki'i fakama'ala'ala faka'osi ai leva he ki'i fo'i ...

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu Nōpele.

Semisi Sika: Ko e patiseti ki he polisi fakakolo tu'uma'u ko e patiseti ki he ngaahi 'ofisi tu'uma'u. Ko e silini ko eni 'oku 'ave ko ē ki he vāhenga 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha ngāue mahino mai ia 'e toki fai pē hono fakakaukau'i ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo pē kae faka'osi mai ...

Semisi Sika: 'A ia 'oku 'ikai ...

Sea Komiti Kakato: Ko hotau Fale ni ko 'ene a'u ki he mei 'osi pea mou toki ...

Semisi Sika: 'A ia ko 'eku ... 'e tātaki ko ē meimei 'e nima miliona he'eku fanongoa ki he ...

Veivosa Taka: 'Eiki Sea kau ki'i tokoni atu.

Semisi Sika: Ki he toutou mahe'a hake 'a e fo'i *amount* ko e nima miliona, nima miliona hangehangē 'e ma'u e nima miliona 'i hē ...

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea ...

Semisi Sika: 'E mahino pē ki he kakai 'o e fonua ke tau ki'i taimi he ta'u ni pea tau ue'i 'a e fāito'o konatapu tau toki hoko atu 'a hono fakaivia e ngaahi *community* 'i he ta'u hoko mai.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Semisi Sika: Ko e taha ia e ngaahi founa ke tātānaki e silini pea 'e lava pē ke toe to'oto'o 'i he taimi ko ē te tau toe 'unu'unu atu ai ki he ngaahi vouti kehe ko e fokotu'u pē ia Sea, 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku fakafiemālie ...

Sea Komiti Kakato: Sai Hou'eiki ...

Semisi Sika: ‘A e ‘ai ko ē ke tau faka’aonga’i ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Tau mālōlō ai kae ‘uhinga ka ke toki me’a mai ‘o fakamaama lelei.

Semisi Sika: Mālō.

Sea Komiti: Tau mālōlō.

(Pea na’e ki’i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Komiti Kakatō. (Lord Tu’i’āfitu)

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki. Hoko atu ‘etau ngāué. Pea ko u pehē kuo maama kiate au ‘a e feme’a’aki ‘oku fai he Fale ni fekau’aki mo e Vouti ko eni ‘a e Fale Alea. Ko e ngaahi feme’a’aki ko eni ‘oku mou ‘ai te mou toe veteki ‘a e ‘ū me’a kuo maau ki he ngaahi fuafatongia ho’omou ngāué ki homou ngaahi vāhengá kae pehē ki he ngāue ‘a e Fale Aleá. Ko u pehē tukuma’u pē mu’a e vouti ia ‘oua te mou toe malanga holo he ‘ū me’a he te mou maumau’i pē me’a ‘e tokonia kimoutolu ki he tu’utu’uni pē ia ‘o e Patiseti ‘o e Fale Alea. Pea ‘oku ‘oatu pē ke, ‘a e malanga ko e fo’i toko 3 ‘osi pē ‘oku tau pāloti leva. Mālō.

Semisi Sika: Mālō Sea. Ko e fokotu’u pē foki na’e ‘oatu ko e anga ia ‘eku fakakaukau’i he tau felingiaki ko eni hotau fatongia sivilivi’i ‘o e ngāue ‘a e Pule’anga pea mo e Patiseti. Ko e mahino foki ia kapau ‘e fai ha ngaahi feliuliaki heni ‘e pau ke foki ki he Komiti Pa’anga ke fai hono fakapapau’i e ngaahi mata’ifiká. ‘A ia ‘oku mahinó ‘oku pau ke ‘omai mo e lipooti ia mo e palani ngāue ‘a e Potungāue Polisi ke ne hanga ‘o fakatonuhia’i ‘a e ngaahi fo’i fokotu’u hiki ko eni pē ko e fakaivia ‘o e tau’i e faito’o konatapu. Kaekehe ko e founga ngāue ia ‘oku pau ia ke fakakakato.

Ka ko e fokotu’u Sea, ‘oku, ‘oku mahu’inga ange ki he motu’á ni ke tau fakapapau’i ‘a e ngaahi mata’ifika ko ia ke to’o ke fakaivia ‘o e tau’i e faito’o konatapu. ‘Oku ‘ikai ke u fiemālie pē te u tui tatau pea mo e fokotu’u ko ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke tau ‘alu ki he *contingency*. Ko e pa’anga talifaki Sea ki ha ngaahi me’a ‘oku ta’e’amanekina, *unforeseen*. Kuo tau ‘osi sio tautolu ‘o ‘ilo’i e faito’o konatapu he taimi ní. ‘Oku ‘ikai ke *unforeseen* ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Semisi Sika: ... ia. ‘I he’ene pehē kuo pau ke tau *specify* fakapapau’i ha fo’i pa’anga pau, ‘a ia te tau tomu’a foki ki he Minisitā Polisi, ‘omi ha palani, ‘omi mo ha ngāue ke tau’i’aki e faito’o konatapu, pea te tau toki sivilivi’i leva ko e hā e ngaahi *amount* ‘e fakapotopoto ‘o fakatau mo hotau ivi.

‘A ia ‘oku huluhulu pehē ‘eku fokotu’u Sea ke tau kamata ngaue ki he ngaahi mata’i fika fakataha mo e ‘Eiki Minisitā Polisi mo e founga ki hono tau’i ‘o e fiema’u vivili ‘o e ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke tau ‘alu ki he pa’anga talifaki ‘o unga mei ai. ‘E malava pē ia ke pā’usi’i, pea ‘e malava pē ia ke faka’aonga’i hala’i.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea kau ki’i tokoni mo e fakatonutonu ki he Fakafofonga. Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki Sea.

‘Oku ou ‘amanaki au ‘Eiki Sea ko e Vouti fika 2 eni ‘oku tau talanoa ai, pea ko ‘eku tokoni ‘e felāve’i pē ia mo e Vouti fika 2. Ko e ngaahi fokotu’u ko ia kuo ‘osi ‘omai, ‘uluaki, fakalahi e pa’anga ngāue ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘aki e 5 mano, ko hono ua, ko e fakalahi e pa’anga ngāue ko ē ki he Polisi Fakakolo.

Polisi fakakolo ‘oku takimu’a ‘i hono tau’i ‘a e faito’o konatapu

Ko e Polisi Fakakolo ‘Eiki Sea ko e kau *front liner* ia ko ē kau hono tau’i ko ē faito’o konatapu. Pea ‘oku ‘osi mea’i pē ia ‘e he Hou’eiki, talu e hoko mai ‘a e Kōviti ka ko e ngāue lahi ko ē ‘oku nau fai ‘oku kei lele mai pē ‘o a’u ki he taimi ni. Ko e ki’i seniti ko ē pa’anga ‘e 4 mano ko ē ‘oku ‘oange, ‘i ai e ngahi vāhenga ia ko e, hangē ko Vava’u 14 ‘oku Polisi Fakakolo ia ‘e 13, ko ‘Eua ia ‘Eiki Sea, kolo ‘e 15, Polisi Fakakolo ‘e 15. ‘A ia ko e fo’i kuata ‘e taha ko e taki, ‘oatu pē ki’i 1 afe, ko e ‘ai pē ke ‘ai ‘aki ha’anau ki’i ipu kofi mo e hā e me’a ko ia, ka ‘oku nau ngāue, tau tatau kotoa pē ki he ngaahi vāhenga ‘Eiki Sea, pea ko eni ‘oku laumālie ‘a e ‘Eiki Palēmia ke fakalahi ke *double* ke ‘alu hake ‘o 8 mano.

Ka ko ‘eku sio hifo ko ē ki he ‘ū fika ‘Eiki Sea, na’e fakalahi 5 mano ‘a e *Constituency Allowance* fakalahi 5 mano pea mo e tokoni ki he *allowance* ki he Hou’eiki ke ngāue ki he kakai, pea ‘oku ou pehē, mou laumālie lelei pē, ‘ai ke fakalahi 6 mano ke ‘alu hake ke 1 kilu ‘a e Polisi Fakakolo, ka ko e fakalahi, ko e me’a ko ē ki he malanga ko ia na’e fai ‘e he kau Fakafofonga pehē ke to’o e silini ko eni ‘Eiki Sea, tau’atāina, manatu’i ko e Fakafofonga ko ia ia ‘oku fakamo’oni faka’osi ‘i he ngaahi *project* ko ē ‘a e vāhenga kae lava ke hanga ‘e he Sea ‘o e Fale Alea ‘o fakamafai’i ke tukuange ‘a e silini ko ia.

Pea kapau ‘oku ‘i ai ha Fakafofonga ia ‘oku ‘ikai ke ne fiema’u ‘e ia ‘a e silini ko ia ko e ‘uhinga ‘oku faingamālie pea tuku pē ‘i Fale Pa’anga he ‘oku sai pē ia, ‘uhinga kae *vire* ia ke fai’aki ha ngāue kehe. Pea ‘oku ou tui kuo ma’ala’ala lelei ‘a e vouti ko eni ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou fokotu’u atu Hou’eiki mou laumālie lelei ka tau nga’unu. Ko u Fokotu’u atu ke tau pālōti, tali e vouti ko eni mo e fakatonutonu mo e pa’anga fakalahi ki ai ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Poupou e Hou’eiki.

Poupou ke hiki ki he 1 kilu ‘a e pa’anga polisi kolo

‘Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’una, ‘oku ou poupou ki he, ke tau toe ki’i hake ki hē ke a’u ‘o 1 kilu e me’a, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia. ‘Oku ‘i ai e poupou tau pālōti leva. Ko ia ‘oku loto ke tali e...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu’a Sea ‘oatu pē ki’i fakamālō ko eni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Minisitā ‘i he tali e fakakaukau ko ē ki he Polisi Fakakolo, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he ‘Eiki Nōpele Fika 1 mo e ‘Eiki Sea, ta ko ē ko e tokoni ko ē ‘oku maau mai ki he vāhenga na’e maau pē ia ‘i Fale Pa’anga. Pea ‘oku ou fokotu’u atu ai pē ke tau pālōti, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, fakahā ‘aki ‘a e hiki ho nima, mo e ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana.

Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu ma hiva (19)

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha fakahaloto?

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Siasia Pohiva, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha.

Sea Komiti Kakato: Mālō, tali e Vouti ‘a e ...

Lord Fakafanua: Sea ‘oku ou fie fakafofonga’i atu pē ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Lord Fakafanua: ... ‘Ofisi ‘a e Fale Alea, fakamālō ki he Hou’eiki Mēmipa hono tali e Vouti ko eni e Fale Alea pehē foki ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e ‘Eiki Palēmia hono tali ke hiki hake ‘a e pa’anga tokoni ki he vāhenga pehē ki he Hou’eiki Nōpele mo e polisi fakakolo, fakamālō atu Sea ka u hoko atu ki he Vouti Fika 2.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea e ngāue tau hoko atu ai pē Feitu’una ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale, me’a mai.

Lord Fakafanua: Hou’eiki ko e Vouti Fika 3, ko eni ‘oku pou pou mai e Hou’eiki Sea. Fokotu’u atu ke tali e Vouti.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha pou pou?

(Pou pou ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale).

Sea Komiti Kakato: Tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘uma’ā...

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea fakamanatu mai he Kalake ko e lipooti e ‘Atita, palani ngāue ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Pa’anga ke fakatokanga’i pē.

Sea Komiti Kakato: Ko ia, mālō Sea.

Semisi Sika: Sea ko e lipooti ko ia ‘oku toki aofangatuku fakataha ia mo e Patiseti, lolotonga fai pē ngāue ki ai ‘a e komiti mālō.

Pālōti ki he Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘Atita Seniale fakataha mo ‘enau ngaahi toenga ngāue ke fokotu’u ki he Fale fakahā hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana loto ki ai ‘a e toko uofulu toko 20.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki ‘oku tali e Vouti ko ia.

Lord Fakafanua: Sea fakatapu atu ki he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e Vouti Fika 4 ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni angamaheni ‘oku polokalama ‘e 2, pea ‘oku tānaki mai ‘a e polokalama hono 3 ko e *anti-corruption* ‘a ia ko e ‘ofisi ko eni ‘oku hā atu pē he peesi 95, ko e fatongia ko ē ‘o e *anti-corruption* ‘oku ‘ikai ke ‘ave ki he ‘Omipatimeni ko hono fa’o mai pē he Pule’anga ki he Vouti ‘o e ‘Omipatimeni ke toki ngāue’aki ‘amui ha tu’utu’uni ‘a e Pule’anga.

Sea ko e ngaahi liliu ki he polokalama ko eni ko e fakaava e ‘ofisi fo’ou ‘o e ‘Omipatimeni ‘i Vava’u ‘i Neiafu pea ‘oku tānaki mai mo ‘enau Patiseti ki he ‘enau me’alele fo’ou ‘i loto pē ia ‘i he pa’anga ko eni ‘oku fokotu’u atu. Sea ko ia pē fakamatala ki he ‘ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ka ‘i ai ha ngaahi fehu’i tali pē fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu’u mai ‘oku toe ‘i ai ha feme’a’aki?

Fehu’i pē ‘oku ‘i ai ha Komisiona ki he ‘ofisi ‘o e *Anti-corruption*

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki’i fehu’i nounou ‘aupito pē ia. Ko e ‘uhinga ko e va’a fo’ou ko eni fakafepaki’i ‘o e faihala Sea ‘oku kau eni ia ‘i he Vouti ‘oku ou fu’u fiefia ke poupou’i Sea ka ko ‘eku fehu’i pē pē ‘oku ‘osi ‘i ai ha koā ha Komisiona ki he tafa’aki ko eni.

Lord Fakafanua: Sea ko e tali ki ai ‘oku te’eki ke fakanofa ha Komisiona.

‘Eiki Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato ka u ‘oatu mu’a ha ki’i tali mei he Pule’anga ki he fehu’i ko eni kuo ‘omai mei he Tongatapu 4. Ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ‘oku ‘omai e Patiseti ‘o tuku mai ko ē ‘o e ‘Omipatimeni kae fai ‘a pōpōtalanoa pea mo e pēnolo fakataha pea mo e *Remuneration Authority* ke maau e ngaahi me’a ko ia ki he *remuneration packages* mo e ‘ū me’a pehē he lolotonga ko ia e ta’u, pea toki fai e ‘ū *appointment* pea mo e *recruitment* ko ia ‘o ha tokotaha, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia, Fakafofonga ko e founa ngāue ē kei *process* pē...

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu 'Eiki Sea ki he 'Eiki Palēmia pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'i he tali pea mo e fakama'ala'ala fekau'aki mo e tafa'aki mahu'inga ko eni Sea ko hono 'uhinga pē na'e tokanga 'a e motu'a ni he 'oku 'i ai foki 'etau komiti tu'uma'u 'i he Fale Alea 'o Tonga ko e fakafepaki'i 'o e faihala pē ko e *Anti-corruption Standing Committee*, pea 'oku fa'a faingata'a ke ngāue e komiti ko eni kapau he'ikai ke 'i ai ha Komisiona, 'e lelei 'aupito ia Sea tokoni lahi 'aupito pē ia kiate kitautolu Fale Alea 'o Tonga fakahoko hono fatongia he tafa'aki ko eni, kau ai, pea mo e Pule'anga pea 'oku 'i ai 'a e pou pou atu 'Eiki Palēmia ki hono fokotu'u mai 'a e kau ngāue ko eni ko e kamata ia hono kamasi 'a e sino mahu'inga ko eni ke fakahoko fatongia ai hotau Pule'anga ni, pē ko hono fakafepaki'i 'o e faihala ke 'i ai ha Komisiona...

<007>

Taimi: 1540-1545

Mateni Tapueluelu: ... *anti corruption*, kau ia hono fakatonutonu kotoa pē kitautolu he 'oku tau kei tangata pē. 'Oku 'i ai e fakamālō atu Sea 'i he ngāue ko iá ka 'oku tau kamata 'aki 'a e 5 kilu 9 afe 3 ngeau pea 'oku pehē 'a e fakamālō mo e fokotu'u atu Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Fokotu'u Minisita Ngoue ke tali 'a e Vouti 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofakí. Ko u tu'u pē au koe'uhí ko 'eku fakamālō ki he 'Eiki Palēmiá. Ko e me'a ko eni ne talu 'a 'emau feinga, pea na'e kau ia 'i he liliu ko eni fakakoloa 'aki 'a e fa'ahinga fa'unga fo'ou he taimi ni. Ko e toki a'u mai eni ki he Pule'anga ko eni pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Palēmia. Palēmia fakamālō atu ki he Feitu'ú na. Mo'oni e me'a ko ia 'oku malanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4, mahu'inga 'aupito 'aupito ke 'i ai ha sino pau ki he *anti corruption*. 'Osi fokotu'u e Fale Aleá ia pea ko e Fakafofonga Nōpele mei Niuá pea mo e Fakafofonga Fika 4 ko naua 'oku na meime'i Sea pe na fetongitongi 'i he Komiti ko eni. 'Aho ni, fakamālō ki he 'Eiki Palēmia he fakakaukau lelei ko iá, pea 'oku tau kau ia he me'a 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito mei loto tatau ki he Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. Ko ia pē 'eku tu'u hake 'Eiki Sea ke fakamālō'ia 'a e ngāue ko eni Sea mo e pou pou mo e kole atu. Fokotu'u atu mu'a ke tau tali 'a eni 'a e Vouti 'a e *Ombudsman*.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u atu.

Siaosi Pohiva : Sea fakamolemole pē. Ko e ki'i fehu'i pē ia ke *justify* 'aki 'a e hikí. 'Oku 'i ai 'a e me'a lalahi 'e 2. Ko e hikihiki e mahu'inga 'o e koloá, pē ko e hiki e sēvesí. Ko e fiema'u ko e hā e ola 'e makehe ange 'e ma'u 'i he ta'u fakapa'anga ko eni, 'i he hiki e ngaahi me'a ko eni 'oku 'asi ko eni 'i he patiseti ko eni Sea. Ko u tui ko e fehu'i tatau pē 'e fai ki he ngaahi Vouti kehe 'oku hikí. Ko e hā ha ola 'e toe makehe ange ke 'osi 'a e ta'ú kuo tau 'oku toe ki'i makehe ange e ola, makatu'unga 'i he hiki e patiseti ko eni. Manatu'i ma'u pē ko e patiseti fe'amokaki eni, pea 'oku tau faka'amu 'e 'i ai ha ola 'e makehe ange mei he'etau patiseti ko eni 'oku tali ko eni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko u lave'i pē Fakafofonga ko e fehu'i ko ená 'e toki tali ia 'i he tali 'etau patiseti mo e ngāue ke ngāue'aki e pa'anga ko ena hono fakalavá, pea te tau 'ilo ai e fetōkaki mo e 'ikai ke ngāue totonu ha pa'anga. 'Oku 'i he Feitu'ú na ke 'omai ha'o tohi lāunga ki he Fale ni pē ko e faka'ilo ki he Fakamaau'anga. Mahalo ko e me'asivi totonú ia.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, ko 'eku 'uhinga pē foki 'eku 'ai atú, he na'e patiseti ta'u kuo 'osí na'a tau 'ilo kotoa pē hono olá, he faka'osi'osi ko eni e ta'ú ni ta'u fakapa'anga ko ení. Ko 'eku tokangá pē 'aku ia ke lava 'o kehe ange e ola e ta'u fakapa'anga ko eni te tau tali ko ení, he ko e kau ngāue tatau pē hono toe hoko atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Ko u tui pē Hou'eiki Pule'anga, ko e ofongi pē kiate kimoutolu 'oku 'ikai ke ma'ama'a 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá. Ko e me'a pē ke mou me'a pē mo ia ke fai 'etau ngāue, pea 'e tu'uma'u ai 'a e 'uhinga e mahu'inga 'a hono ofongi kimoutolu ke tokanga ki he ngāue 'a e Pule'anga. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu'ú na pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku ou faka'apa'apa mo'oni ki he Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu. Ko e fehu'i ko ia 'oku tau fanongo ki aí, hangē ko ē ha pulu mofelé. 'Oku 'ikai ke fu'u loko mahino kiate au pē ko e hā koā 'a e fehu'í, pē ko e hā hono talí, pea 'oku hangē ha fu'u kupenga 'oku 'ave pē 'o tuku 'i tahi hē na'a fihia ai ha ika 'i he me'á. He ko e, na'e toki 'osi 'etau ō mai mo e *corporate plan* 'a e 'ū Potungāué 'osi 'i ai pē 'a e fō'i Vouti mo hono *Sub- programme* pea mo hono me'a, pea mo hono ngaahi ola. 'E toki ha'u ia he lipooti fakata'u.

Siaosi Pohiva: Sea te u ki'i tokoni atu pē ki he fo'i fehu'i 'a e Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai ko ení ko e me'a eni 'oku ui ko e fakanāfala ...

<008>

Taimi: 1545-1550

Siaosi Pohiva: 'Oku ai e ngaahi *indicator, economic indicator* 'oku ne hanga 'o talamai.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Sea Komiti Kakato: Kuo mahino ka au ia 'a e ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke ke me'a hifo ki he'ene 'osi me'a atu ...

Siaosi Pohiva: ... 'Oku 'ikai ko ha fakanāfala ko 'eku, 'e Palēmia 'oku ai e *indicator* ko e *balance of payments* 'oku holo. Ko e *inflation* 'oku 'alu ki 'olunga.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Ko e ngaahi palopalema faka'ekonōmika ia ko e me'afua ia 'oku makatu'unga atu ai e talanoa mo e fehu'i.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'oku 'ikai ke toe fiema'u ke toe fai ha feme'a'aki. Kuo maama lelei e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmia mo e me'a 'oku tokanga ki ai e 'a e Fakafofonga, 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Sea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea ko e silini ko ē kuo vahe'i he Pule'anga ko e nima kilu ki he *anti-corruption*. Ko e silini ko eni na'e 'osi vahe'i pē ia ka na'e tuku he Potungāue Pa'anga 'oku hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'i ai e faka'amu e Pule'anga ngāue atu ko eni 'e lava fokotu'u e sino ngāue ko eni ke ne ko e Pule

Lelei ia. Ko e lao ko eni na'e 'osi paasi 'o tali mahalo ko e 'osi eni e ta'u nima 'Eiki Sea. Ka ko e ngāue eni 'a e Pule'anga ko eni ke fakamānava'i 'a e laó pea mo fakapa'anga ko e 'uhinga ke lava 'o ngaue e ngaahi kupu fekau'aki ko eni ke ne fakapapau'i 'oku fakahoko e Pule Lelei he fakalele 'a e fonua. Fokotu'u atu ke tau tali eni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau pālōti. Pea ko e kole ki he Pule'anga ke toe fakavavevave ange e ngāue ke kumi ha *Commissioner* ki he potungāue ko eni, tau pālōti ko ia 'oku loto ke tali e Vouti hono 4 'Ofisi e 'Omipatimeni fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangī Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Palēmīa, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, Nōpele Tu'ivakanō, Nōpele Tu'iha'angana.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito ...

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai e toko uofulu (20).

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki kuo tali e vouti ko eni.

Lord Fakafanua: Sea fakafofonga'i atu e 'Omipatimeni fakamālō ki he Fale hono tali e vouti mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Sea e ngāue mau talamonū atu ki he'ene ngaahi potungāue ko eni 'oku malumalu he Feitu'una. Tau hoko hifo ki he Vouti hono 5 ko e 'Ofisi Palēmīa ko u kole ki he 'Eiki Palēmīa ke me'a mai.

Feme'a'aki ki he Vouti 'a e Potungāue ki Muli

'Eiki Palēmīa: Tapu mo e Feitu'una Sea ko e ke me'a mai ko e 'Ofisi Palēmīa pē ko e 'Ofisi ki Muli?

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole atu ko e Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli.

'Eiki Palēmīa: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A ia 'oku lahi ho'omou feme'a'aki pea 'oku ki'i nenefu hoku so'ata me'a mai.

'Eiki Palēmīa: Ko e tapu pea mo e fakataha 'Eiki ni mou me'a pē ko e ko e ko e potungāue ko eni tokanga'i hotau ngaahi vā ko ia mo e ngaahi fonua ko ena 'i tu'apule'anga pea ko 'etau ngaahi me'a kotoa pē 'oku felāve'i pea mo pea mo ha fonua kehe ko tu'apule'anga. Pea ko hono ki'i fakaikiiki foki ko ia 'a e 'a e vouti ko eni 'oku 'i ai 'a e polokalama ai 'e nima.

Pea ko e patiseti ko eni 'oku hiki 'aki 'a e fā miliona mo e poini 'a ia 'oku hiki ia mei he 10 miliona tupu ki he 14 miliona tupu. 'A ia kapau te tau vahevahe hifo ki he fo'i polokalama ko eni 'e nima ko e lahi taha pē 'oku hiki 'a e ngaahi misiona ko ē ki muli 'aki 'a e tolu miliona. 'A ia ko e meimei ko e fo'i fā miliona ko ia 'oku meimei ke 'osi pē ia tolu miliona tupu 'i he ngaahi misiona ko ē ki muli pea ko u tui pē na'e nau 'osi fakahoko atu pē he taimi nau fai ai 'a

e ki'i fakamatala ko ia ki he ngaahi 'ofisi ki muli 'a e mahu'inga ke 'i ai ha'atau ngaahi fakafongonga he ngaahi feitu'u 'oku tu'u mahu'inga ki he ngaahi tapa kehekehe 'o māmani. Pea na'e, pea ko ia 'i he ...

<009>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Palēmia: ... tu'u ko ia 'i he taimi ní ko e 'ofisi ko ia 'i *Dubai* mahalo ko e 'ofisi ia 'oku lahi taha ko ia 'a e seniti ki ai ka na'e 'i ai pē 'a e fakamatala foki nau 'osi 'oatu ki ai kimu'a ka te u toe ki'i lave atu pē ko e fakamanatu kiate kimoutolu. Na'e fokotu'u ki he Patiseti ko ē 2021/2022 ke vahe'i ha 1.3 miliona ke fakapa'anga 'aki 'a e 'Ofisi Fakafonua Fakavaha'apule'anga 'i *Abu Dhabi*. He 'oku hoko ia ko e 'ofisi ke fakaivi ai 'a e ngaahi vā fengāue'aki fakavaha'apule'anga pea mo e Hahake Lotolotó pea pehē ki he kakai Pēsiá. Pea 'oku kei hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue 'i he 'ofisi ko ia 'i *UAE* ke fakalahi atu 'a e ngaahi ngāue ke hokohoko atu 'a e fakatupulaki 'o e ngaahi va fakatipilōmētiká 'i he Hahake Lotolotó pea mo e kulifa he Pēsiá. Pea ke hoko 'a e mēmipa 'o e ngaahi, ki he ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga 'i he ngaahi 'elia vāvāofi pē ko e takatakai ko iá he 'oku mahu'inga 'aupito ia ki hono fokotu'u ai 'a e 'ofisi e va'a ko ia ki tu'á.

'Oku 'i ai leva pea mo e fakamole lahi ko e *insurance* ia ko e malu'í. Fiema'u foki ia ke *insure* 'a 'etau kau ngāue ko ē 'i muli. Pea ko e taha ia 'a e fakamole 'oku, 'e 'ofisi kotoa pē 'i he fo'i 'ofisi ko eni 'e meimei 'i he 9 'e 8 'oku 'i muli. Pea 'oku 'i ai mo e fakakaukau na'a lava foki ke fokotu'u 'a Fisi pea mo Uelingatoni. Ka ko e ngaahi, pea mo e fakataha pē foki pea mo e hikihiki ko eni 'a e pa'angá ki muli. Ko e taha ia 'a e kongā lahi ki he hiki ko ia 'a e 'esitimetri ko ia 'o e Potungāue ki Mulí ka ko hono mo'oní 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a kehe ia ko e fo'i, 'i he ngaahi fo'i, 'i he fo'i hiki ko ia 'a e feliuuaki ko ia 'a e pa'angá. Na'e fakafuofua pē 'e a'u ia ki he 1.2 miliona. Mahalo ko 'eku ki'i fakaiki, ko 'eku ki'i *summary* atu pē ia e tukunga ko ia 'o e 'ofisi.

Pea ko e kongā ko ē 'oku 'i Tongá ni 'oku 'i ai pē foki pea mo e *Immigration*. 'Oku 'i ai 'oku 'i ai pē ki'i fo'i, 'a e *special project* ai ko hono *print* hetau paasipootí ke toe malu ange. 'Oku kau pē ia 'i he me'a ko ia 'o e *Immigration* pea mo e ngāue faka-*protocol* ka 'oku ki'i si'isi'i 'aupito pē ia. Ko e ngaahi, ko e ki'i fakamatala nounou pē ia ki he vouti ko eni. 'A ia 'oku hiki mei he 10 miliona ki he 14 miliona pea ko e ngaahi, ko e 'uhinga ena 'o 'ene hiki ki 'olungá 'oku ou fakahoko atu. Pea ko u kole atu ke tau tali 'a e vouti ko iá. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Mahalo ko e kanokato ena kuo 'osi me'a atu 'aki he 'e Minisitā, Palēmiá. Ko e fakamatala fakalahi pē eni 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u ko ē 'ofisi ko ē 'i *Abu Dhabi*. Na'e fai e alea ia 'i he, ke 'uluaki kamata hono fokotu'ú ko e pa'anga me'a'ofa ia 'a e, 'a *Abu Dhabi*. 'A ia na'a nau fua e fakamole 'o e fakalele e 'ofisi ko iá. Na'e toki a'u mai ki he kongā kimui 'o e ta'u ni ko e 'osi ia 'a e aleapaú pea na'e kamata leva ke fua he Pule'angá 'a e ki'i fakamole ko iá. Pea ko e taimi ia ko ē 'oku ngāue'aki ai ko ē 'a e pa'anga talifakí *contingency*. 'A ia ko e 'esitimetri ko ē he ta'u ní 'oku fakahū mai leva ai 'a e 'esitimetri ko ē ke fakalele e 'ofisi ko iá.

Ko hono uá pē 'Eiki Sea ko e ki'i *note* ko ē na'e toki tufa atu ko e fakalahi mo e fakatonotonu ki he 'Esitimetri. 'Oku 'ikai ke ne toe liliu ha fika ko e fakatonotonú pē ko e 'uhinga ko e

pa'anga ne vahe'i ko ē ki he vāhengá *established staff* 'i he tēpile 2 pea mo e tēpile 3, tēpile 4 'a ia 'oku 'osi ...

<002>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... faka'ilonga'i atu pē ai ko e me'a na'e hoko ko e, na'e 'i ai e silini ia na'e 'ave 'o fakahū ki he ngaahi lakanga fo'ou 'o fakapa'anga ia 'i he pa'anga ko ia ka na'e, ko e fehalaaki fakatekinikale ia e kau ngāue 'Eiki Sea, pea 'oku toe fakasi'isi'i hifo pē pa'anga 'oku vahe'i ki he vāhenga kae fakafōki hifo pē silini ia ko ia 'o vahevahe ki he *operation*. Ko e fakakātoa ko ē 'o e *amount* ia 'oku vahe'i 'i he 'esitimeti 'oku tatau pē ia 'Eiki Sea.

Pea 'oku ou fokotu'u atu ke tali e vouti ko eni fakataha mo e fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha pou pou?

Fehu'ia 'e Tongatapu 1 e ola ngaahi ngaue 'i he ngaahi misiona ngaue ki muli

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole. Tapu pea mo e 'Eiki Sea, Sea mahalo 'oku mahino 'aupito pē 'a e hiki ia ko eni, he ko e totongi pa'anga fakahū ia ki muli 'e ki'i lahi ange koe'uhi ko e holo ko ē mahu'inga 'etau pa'anga. Ka na'e, na'a ku kole ha ki'i fakamatala ngāue Sea, 'oku, ko e taimi eni 'oku mahu'inga 'aupito e ngaahi 'ofisi ki muli he Kōviti si'isi'i 'a e fefononga'aki, pea 'oku 'i ai honau fatongia 'oku toe lahi ange, ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea ke, fiema'u ke 'ilo ko e hā koā 'a e ola e ngaahi ngāue kuo fakahoko he ki'i fo'i vaha'a taimi ko eni 'o lele 'o a'u mai ki he taimi ni.

'Oku mahu'inga 'aupito pē Sea ke tau 'ilo ki ai ko e hā e ngaahi ola 'o e ngāue ko ia 'oku fakahoko 'e he ngaahi misiona ko eni ki muli 'i he, he 'oku totonu pē ke ki'i makehe ange ngāue koe'uhi ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a māmani, pea mo e fefononga'aki 'a e fakatapu'apu ko e 'uhinga ia e kole 'a e motu'a ni Sea, na'a ku faka'amu ke 'i ai ha fanga ki'i fakamatala ngāue nounou ke lava 'o mahino ange kiate kima'utolu 'a e ngaahi ngāue ola ko eni 'oku ma'u. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e tokoni atu pē ki he tali pea tānaki atu pē ki ai ha ki'i fakatonutonu.

Me'a Minisita Fefakatau'aki ki he ola e ngaahi fengaue'aki mo e fonua muli

'Uluakí pē ko e ola 'o e Potungāue ko eni 'oku 'i he patiseti. Ko e kongā lahi e patiseti laka he peseti 'e 40 fakapa'anga mei hotau ngaahi hoa ngāue. Ko e ngāue tefito ia 'a e Potungāue ko eni ko hono fakafofonga'i 'a e Pule'anga ki hotau ngaahi hoa ngāue 'i muli. Me'apango 'oku 'ikai ke lava 'o fakakakato he ngaahi fonua kotoa pē, koe'uhi ko e nounou fakapa'anga, ka ko e ngaahi tefito'i fonua tautautefito ki *New York*, 'oku 'i ai e ngaahi Pule'anga Fakatahataha, pea mo e ngaahi fonua pē 'oku mahu'inga ke tauhi vā e fonua, hangē ko e Pule'anga Siaina, Pule'anga Siapani, pea mo e, mo kinautolu kehe ko ē 'oku fakafofonga'i.

Ko e tokangá ia Sea, ko hono olá e, ‘oku lahi pehē ai hulu, fakatatau ki he’etau ngāue ‘a e pa’anga ‘oku tokoni mai ki he fonua. Ko u toe tokanga pē Sea koe’uhi ko e tokanga ko eni ki hono toutou ‘ohake ‘a e hikihiki e totongi koloa, pea mo ‘etau fefakatau’aki, ko ‘etau *account* faka’ekonōmika mo muli hū mai mo e hū atu, ‘oku ou tokanga ki hono ‘ohake, ko hono mo’oní ‘oku fakapūlou’i Sea, ‘oku ‘ikai ke nau fekau’aki pea mo e ngaahi vouti. “oku ‘i ai ene fekau’aki pelepelengesi ‘i he founa ke fakamatala mahino ka ‘oku ou kole atu ke ‘oua ‘e ‘omai ‘o fakahalaki ‘aki. Taimi faingata’a eni ki māmani koe’uhí ko e Kōviti, pea ‘oku holofa ‘a e ‘ekonōmika Fakamamani Lahi, kovi ange he ngaahi fonua ‘e ni’ihi hangē ko Fisi, ‘oku ki’i lahi ai ‘a e ‘alu hake ‘a e ngaahi me’a, ko Papua, kau ‘a Tonga ni he sai ange, pea ko e fefakatau’aki fakatu’apule’anga ‘oku ‘i ai ene palopalema. Ko ia ‘oku meimei tataki ‘a e ‘alu hake e totongi e koloa.

‘A ia ‘oku ou tokanga pē Sea ‘oku mahu’inga ke ‘oua ‘e ‘omai e me’a hala ‘o ‘ai he feitu’u hala, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kau toe ki’i tānaki atu pē ‘Eiki Sea ki he hoha’a ko eni ‘Eiki Sea. Tapu pē mo e Sea, hangē ko ia ‘oku me’a ki ai e Minisitā ‘a e fu’u pa’anga lahi ko eni ‘oku fakapa’anga mai ‘e hotau ngaahi hoa ngāue. Ka ‘oku ‘ikai ko e pa’anga pē ‘Eiki Sea, ‘oku kau ai mo e koloa, *in kind*, ‘a e ngaahi poloseki lalahi ko eni ‘oku fakahoko ‘i he fonua ni, talu mei mu’a pea ‘oku kei hokohoko atu. Ko e ngāue tefito ia hotau ngaahi ‘ofisi ko eni ki muli, ko *New York* ‘oku ‘i ai e *UN*, ko Pilitania ‘oku ‘i ai e Kominiueli, ko ene tokanga’i hake pea mo e *EU*. Ko Siaina ‘oku lau miliona e pa’anga ‘oku tafe mei Siaina he ngaahi tokoni *project* ‘a Siaina pehē pē ki Siapani. Pea ‘oku ‘osi mea’i pē ia ‘e he Hou’eiki, he’e kakai mo e Hou’eiki ‘o e fonua.

Siaosi Pohiva: Sea mahalo ‘oku mahino pē tokoni ia ko ē. Ka ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ngāue ia ‘a e ngaahi ‘ofisi ko eni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ‘oku ‘omai ma’u pē mo e fehu’i ‘e he Feitu’u na ko ē ‘oku tali mai mei he tafa’aki ‘a e Pule’anga, ‘a e ‘uhinga ‘o e ‘ū ‘ofisi tipilometika ‘i muli.

Siaosi Pohiva: Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia, ‘ikai ke fakatonuhia’i ‘e he lahi e silini mo tokoni ‘a e founa mo e, ‘oku mahu’inga pē ke ‘i ai ha fanga ki’i me’a ke tau ‘ilo ki ai, he ‘ikai ke pehē pē ‘oku hala silini pea tau tukunoa’i atu ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Siaosi Pohiva: ...tautolu ‘a e ngaahi ngāue ko ē ‘oku, Sea ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku tukuaki’i ‘oku kovi pē hala ha ngāue, mahu’inga pē ke tau ‘ilo mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea fakatonutonu. Kapau ‘e ‘uhinga pē fakamatala na’e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Palēmia. Ko e lahi e ngaahi hiki ko eni ko e ngaahi monū’ia. ‘A ia ko e ngaahi monū’ia ia ‘o e kau ngāue ‘oku lolotonga fakahoko atu e fatongia e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ko e pehē ko e hiki ia ke fakalahi ko e ngaahi monū’ia pē ka koe’uhí ko e fetō’aki pa’anga mālohi e pa’anga mo e ngaahi me’a pehē, pea kuo pau ke fakakakato kau ai ‘enau malu’i mo’ui, hangē pē ko e misiona fo’ou ko eni ‘i *Abu Dhabi* na’e ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e ma’u tokoni ka ‘oku te’eki ke ma’u a’u mai ki he ‘aho ni, pea kuo pau ke fai hono totongi mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai.

Fehu’ia ‘a e va fengaue’aki ‘a Tonga mo Abu Dhabi

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea ‘o e Komiti Kakato, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. ‘E Sea ‘oku ou poupou ki he Vouti ko eni, pea ko e me’a mahu’inga ia ke ‘i ai ha’atau ngaahi kau Fakafofonga ‘i muli ‘i he fai ‘etau fengāue’aki. Ka ko ‘eku fie’ilo pē ‘a’aku ia hangē ko Siaina ‘oku nau ‘i heni nautolu ‘o fakalele ‘enau ngaahi falekoloa, ko e hōtele pea ‘oku ngāue ai hotau kakai, mo e ngaahi me’a pehē, ka ko ‘eku fie’ilo pē au Hou’eiki Pule’anga ki *Abu Dhabi*. Ne u ‘osi lele atu au ki *Abu Dhabi* fonua tu’umālie mo’oni, pea ‘oku nau lava pē nautolu ‘o ngoue’i ‘a e ‘one’one ‘i he’enau ngaahi founa pē ‘anautolu, ka ko e fie’ilo pē ‘a’aku ia Hou’eiki Pule’anga pē kuo ‘i ai ha’atau fengāue’aki pehē hangē ko eni ke uta ha’atau me’atokoni ki ai, pē ‘oku nau ‘omi ha’atau koloa pē ko e hā. Ko ‘eku fie’ilo pē ‘a’aku ia. ‘Oku mahino ‘a Siapani ia ko ‘Amelika ko ‘Aositelēlia ko Nu’usila mo Siaina ko ‘eku fie lave’i pē au ia ko e hā ha’atau fetokoni’aki fakame’angāue pē ko e *manpower* pē ko e hā mo *Abu Dhabi* mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’una, tapu mo e, faka’apa’apa ‘aupito ki he fehu’i ‘a e Tongatapu 9. ‘Oku ou te tau fifili pē pe ko e hā ‘a e me’a ‘oku tau ma’u mai mei ai, toki ‘osi pē eni ‘a e fo’i ta’u fakapa’anga ‘e taha hono ‘uluaki setiseti atu ‘a e ‘ofisi na’e fai kātoa pē ‘e *Dubai* pea ko ‘etau toki ‘ai atu eni ia ke fai ‘a e ‘ū me’a ko eni, ko u tui pē na’e ‘i ai ‘a e ki’i tokoni na’e ‘osi tō mai ia me’a mahalo ki he ‘uhila ‘a e seniti ki he ‘uhila tokoni mai ko ia, ‘oku ‘ikai ko e pehē ko e ‘omai, ‘oku ‘i ai ‘i ai ‘emau lea ‘emau kolisi tutuku he’ikai ke tunu hake pē ‘unga pea kula leva. Ka ko ia ‘oku ou fakahoko atu ai ‘oku ‘osi ma’u mai e ‘ū tokoni ia mo e me’a pehē kae ‘oua te tau fu’u hoha’a leva.

Lord Tu’ivakanō: Sea ‘ai pē ke u ki’i tokoni ki he ‘Eiki Palēmia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io tokoni ē.

Tokoni ‘a Dubai ki hono langa e sola ‘i Tonga ni

Lord Tu’ivakanō: Mo’oni ‘aupito ‘Eiki Palēmia ko e ‘ai ke tokoni atu ki ho’o me’a. Koe’uhí he na’e kamata ‘a e ‘ū ngaahi me’a ko eni he taimi na’a ku faifatongia. Ko e tokoni lahi ‘oku fai ‘i he Pule’anga ko eni. Ko e kamata mai ko eni e ‘ū sola ko eni ‘a e fonua, pea na’e kau ‘a Tonga ‘i he *executive* pule koe’uhí ko e *ARENA* pea na’e tu’unga lelei ‘aupito ‘a Tonga ‘o *recognize* ia ‘i he Pule’anga lahi, pea na’e a’u ‘a Tonga ‘o kau ‘i he toko 6 ‘oku ui ia ko e hangē ha fo’i Pule’anga makehe pē ia ‘e 6, Lusía, ‘Amelika, Pilitānia, Siapani pea ko Tonga pē ki’i fonua mavahe. Ko e mahu’inga ia ‘etau ‘i ai, ka koe’uhí pea na’e kau ai pē mo *Dubai*, ‘a ia ko e *Abu Dhabi* ‘oku ‘i ai ‘a e kolomu’a, pea ko e ngāue mahu’inga ‘aupito, pea ko e me’a mahu’inga ai hangē ko e *New-York* ‘oku ‘i ai e ngaahi pule’anga fakatahataha pea ‘oku ‘i ai e taimi ‘oku fakataha mavahe pē ‘a e hangē ko eni ko e *OAsis* ‘a ia ko e kongia ia ‘o e ...

<007>

Taimi: 1605-1610

Lord Tu'ivakanō: ... Pasifiki 'oku nau, ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku te fiema'u, pea te ui leva 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'enau fakataha, koe'uhi he 'oku fiema'u. Kapau te mou manatu'i na'e fai 'a e *Energy Summit* ko e 'uluaki fuofua me'a ia na'e tokoni 'aupito 'a *Dubai* 'i hono langa hake, pea ko e me'a ia 'oku tau ma'u ai 'a e 'u *solar* mo e me'a ko eni, ko e tokoni 'a e fonua ko eni. Kapau na'e hoko pea mo e *Expo* ko eni 'oku 'ikai ke fakahokó, ko e tokoni lahi 'aupito 'a e fonua na'e 'amanaki ke fakahoko mai ki hotau fonua, ka ko e me'a 'atautolu. Hangē ko e me'a ko eni ki he me'atokoni. Na'e ai 'a e ngaahi me'a ke 'ave teuteu pē Potungāue ko eni 'a e Minisitā Leipá ke 'ave e ngaahi me'a ki ai. Pea na'e 'osi teuteu pē Pule'anga me'á, ke nau tokoni mai ki he fonua. He ko e me'a 'e taha 'oku mahu'ingá he ko e Pule'anga Faka-Tu'i pea 'oku nau faka'apa'apa 'aupito koe'uhí ko e Pule'anga Faka-Tu'i eni pea 'oku 'i ai 'a e ngāue vāofi 'aupito. Ko e tokoni pē ia 'Eiki Palēmia.

Penisimani Fifita: Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmia mālōlō, me'a ifo mo'oni ko e talí mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko 'etau taimí kuo fakaofi ki he taimi totonu ke tāpuni 'etau ngāue.

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu Sea.

Semisi Sika: Sea ko u pou pou ki he ngaahi fatongia ko eni pea mo e ngaahi lelei 'oku tau ma'u mei he ngāue ko eni 'a e ngaahi Va'a i muli. 'Oku 'ikai ke mau pehē ke mau ta'epou pou ki ai.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'oku mo'ui hotau fonua ko e ai 'etau ngaahi kaume'a muli.

Semisi Sika: Ko ia ko e fonua kotoa pē 'oku tau fengāue'aki 'i he ngaahi vā ngāue ko eni Va'a Ki Muli, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fonua ia 'e 'ikai ke 'aonga, 'oku mahino honau ngaahi lelei. Ko e fiema'u pē ke fakama'ala'ala e motu'á ni Sea. Na'e lave foki e 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he ngaahi vā ngāue mo mulí, ka 'oku ai foki mo e ngaahi 'ofisi 'oku nau tokoni ki hono fakafehokotaki mai hotau kakaí 'i he ngaahi fonua ko ia 'i mulí, hangē ko eni ko e teuteu fokotu'u ko eni e Ofisi 'i Uelingatoni pea mo Fisi. Ko e fehu'i pē 'a e motu'a ni Sea, ..

Mateni Tapueluelu: Sea 'e 'i ai pē mo e ki'i fiema'u ki'i miniti 'a e motu'a ni na'a lava ke tau toki, fakamolemole pē toki faka'osi 'auhu. Mahalo ko maua pē 'oku toé.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mou fakatokanga'i ma'u pē 'etau taimí. Kuo 'osi miniti 'e 2 he taimi ni mei he'etau taimi. 'E toe maama lelei ange e me'a malangá 'apongipongi 'etau fakavavevave he 'uhinga e tu'utu'uni 'o e taimi.

Semisi Sika: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko ia tau liliu 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'angá)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

<008>